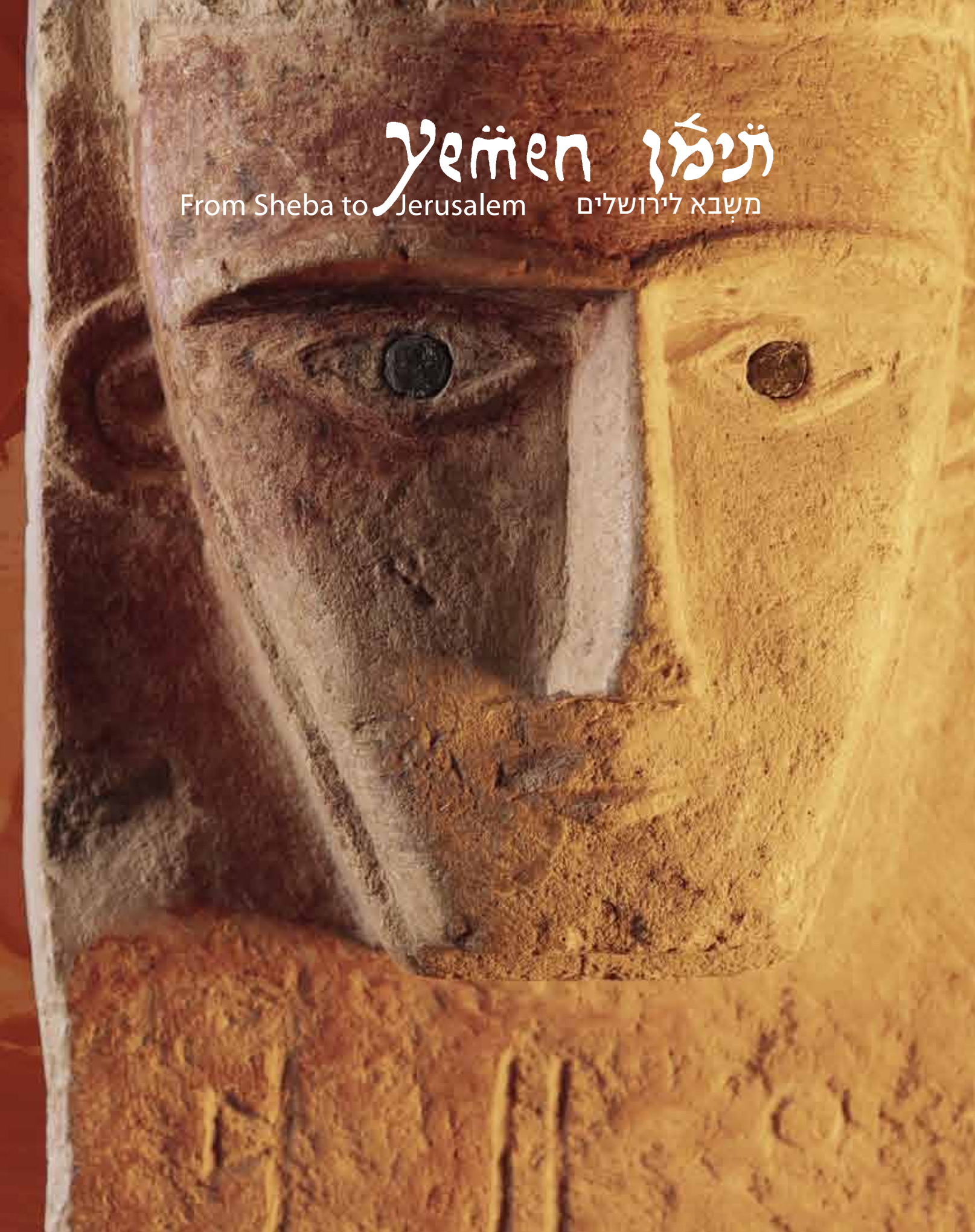

תִּימָן Yemēn

From Sheba to

Jerusalem

משבא לירושלים

תֵּימָן Yemen
From Sheba to Jerusalem מְשָׁבָא לִירוּשָׁלַיִם

תַּיִמֵן Yemen
משבא לירושלים From Sheba to Jerusalem

This catalogue was published in conjunction with the special exhibition, **Yemen: From Sheba to Jerusalem**, at the Bible Lands Museum Jerusalem, January 2020

This catalog was made possible by the generous support of:
The Dr. Elie and Batya Borowski Foundation, Jerusalem
Mrs. Patricia Weis, Pennsylvania

Editor: Dr. Yigal Bloch

Assistant editors: Oree Meiri, Yehuda Kaplan

English editor: Samuel Atkins

Catalog design: Nomi Morag

Printed by: A.R. Press Tel Aviv

Photography: Moshe Caine

Additional photographs: Clara Amit: p. 23, 37, 41, 48;
Florent Egal: p. 52; Naftali Hilger: back cover image, p. 2-3, 7, 63; Miki Koren: p. 35; Laura Lachman: p.12, 18, 70;
Takayoshi Oshima: p. 30; Elie Posner: p. 71; Ofrit Rosenberg: p. 53; Meidad Suchowolski: p. 45; Matanya Tausig: front cover image, p. 17, 34 (right); Yael Yolovich: p. 33, 34 (left)

Published by the Bible Lands Museum Jerusalem

© All Rights Reserved. No part of this publication may be reproduced in any form without written permission.

Bible Lands Museum Jerusalem

P.O. Box 4670, Jerusalem 9104601, Israel www.blmj.org

ISBN 978-965-7027-34-9

Printed in Israel, 2020

Exhibition Lenders

Cindy and David Sofer, London

Batya Borowski Collection, Jerusalem

Jessica Waller, Jerusalem

Prof. Yosef Yuval and Dr. Tsivia Tobi, Rehovot

Sagiv Machpud – Nosach Teiman, The Institute for

Preservation of Yemenite Jewish Manuscripts

Wolfe Family Collection, Jerusalem,

Courtesy of Shula and Lenny Wolfe

Israel Antiquities Authority

Israel Museum, Jerusalem

Hecht Museum, University of Haifa

Archaeology Department of the Civil Administration (ADCA)

The Nelson Glueck School of Biblical Archaeology,

Hebrew Union College, Jerusalem

City Improvement Department, Road Safety Department,

Municipality of Jerusalem

בשער: מצבת קבורה ועליה דמות אדם (עמ' 14-15)

On the cover: Funerary Stele depicting a man (pp. 14-15)

תוכן העניינים		Table Of Contents
פתח דבר בתיא בורובסקי	6	Preface Batya Borowski
מבוא אמנדה וייס	8	Introduction Amanda Weiss
ממלכת שְבֵא ושכנותיה	12	Sheba and Its Neighbors
נתיב הבשמים מְשָבֵא ליהודה	28	The Incense Route from Sheba to Judah
ממלכת חֲמִיר	46	The Kingdom of Ḥimyar
יהודי תימן - מְשָבֵא לירושלים יוסף יובל טובי	54	The Jews of Yemen – From Sheba to Jerusalem Yosef Yuval Tobi
מאמרים נוספים במהדורה המקוונת של הקטלוג:		Additional articles in the online edition of the catalog:
תרבות דרום ערב לפני הופעת האסלאם פרנסואה ברון	104	74 The Pre-Islamic Civilization of South Arabia François Bron
אמנות דרום ערב העתיקה סבינה אנטוניני דה־מגרה	108	79 Ancient South Arabian Art Sabina Antonini de Maigret
שבא, ירושלים ושלמה: מלכים א' י, א-יג אנדרה למיר	114	86 Saba, Jerusalem and Solomon: 1 Kings 10:1–13 André Lemaire
ממלכת חֲמִיר כריסטיאן ז'ולין רובן	117	90 The Kingdom of Ḥimyar Christian Julien Robin
הקטרת קטורת בקרב יהודי תימן אסתר מוצ'בסקי-שנפר	122	96 The Use of Incense by Yemenite Jews Ester Muchawsky-Schnapper

PREFACE

The Bible Lands Museum Jerusalem has the distinct honor and privilege to present this catalog of the exhibition **Yemen: From Sheba to Jerusalem**. For thousands of years, the Jews of Yemen struggled to remain Jews, holding on to the hope of someday returning to their homeland, Israel.

My father, Zacharia Jamil, was born in Yemen and is the inspiration for this exhibition. His stories of their lives and difficulties have remained in my mind all these years: the families' decision to leave Yemen for the Land of Israel, their adventures through the desert, months of walking and the dangers they encountered – storms, thirst and worst of all the bandits that would rob what little treasures they carried. Some did not survive the arduous journey, but those that did persevered, and after almost two years, in 1909 they landed at the port of Jaffa. From there they travelled on foot the final leg of their journey to Jerusalem, where they settled.

This exhibition is a tribute to the Yemenite Jewish community, and a glimpse of their unique cultural heritage, which has greatly enriched Israeli society.

My sincere gratitude goes out to the curators who researched and prepared all the material so diligently, to the designers that created this beautiful display, to the film crew that brought it all to life, and all the staff that participated in bringing forth this exciting exhibition.

Batya Borowski
Co-Founder of the Bible Lands Museum
Jerusalem
January 2020

פתח דבר

מוזיאון ארצות המקרא ירושלים מתכבד להגיש לכם את קטלוג התערוכה **תימן: משבא לירושלים**. במשך אלפי שנות היסטוריה נאבקו יהודי תימן לשמור על זהותם ומעולם לא איבדו את התקווה לשוב לארץ ישראל, מולדתם.

אבי, זכריה ג'מיל, שנולד בתימן, הוא מקור ההשראה לתערוכה זו. סיפוריו על חייהם של בני משפחתו וקשייהם נחקקו בזיכרוני. סיפורים אלה מלווים אותי כל חיי: החלטת בני המשפחה לעזוב את תימן ולעלות לארץ ישראל, תלאותיהם במהלך המסע במדבר שנמשך חודשים, וכל הסכנות שארבו להם בדרך – סופות החול, הצמא, והגרוע מכל, השודדים שבזזו כל דבר בעל ערך. כמה מן העולים לא שרדו את המסע המפרך, אולם אלה שהצליחו לעמוד בקשיים עגנו, לאחר כמעט שנתיים, בנמל יפו בשנת 1909. משם הם עשו ברגל את כברת הדרך האחרונה של מסעם, הגיעו לירושלים והשתקעו בה.

תערוכה זו מוקדשת ליהודי תימן. היא שופכת אור על מורשתה התרבותית הייחודית של קהילה זו, אשר תרמה רבות לחברה הישראלית.

תודה מקרב לב לאוצרי המוזיאון שחקרו את הנושאים המוצגים בתערוכה ועמלו בשקידה על הכנתה, למעצבים שהוציאו תחת ידם תצוגה מרהיבה, לצוות הצילום של הסרט שהוסיף לה חיים, ולכל אנשי המוזיאון שעזרו בהקמת תערוכה מרגשת זו.

בתיה בורובסקי
מייסדת מוזיאון ארצות המקרא ירושלים
סבת תש"ף

INTRODUCTION

At the farthest tip of southern Arabia is the region known as Yemen – one of the most remote lands of the Bible. In Yemen's ancient past, a rich civilization prospered, drawing wealth from the export of rare incense to distant destinations. Several kingdoms flourished in ancient South Arabia, most famously Sheba. The Book of Kings elaborately details the Queen of Sheba's journey to Jerusalem, laden with gifts for King Solomon (1 Kings 10:1-13).

The Jewish community in South Arabia grew and flourished in the early centuries CE, just as a new political power – the kingdom of Ḥimyar – was rising to prominence. The kingdom's rulers eventually adopted a monotheistic religion inspired by Judaism. The kingdom of Ḥimyar fell prey to an Ethiopian invasion, but the Jews of Yemen maintained their identity through millennia of political and social change.

We are proud to present the rich history of this ancient land of the Bible as a vital part of the vibrant mosaic of our ancestral heritage. This catalog accompanies the exhibition **Yemen: From Sheba to Jerusalem**, which sheds light on the ancient South Arabian civilization and tells the story of the Yemenite Jewish community's unique heritage and eternal connection to the Land of Israel.

I am grateful to the entire staff of the Bible Lands Museum for their outstanding teamwork in putting this exhibition together: first and foremost to our curators, Dr. Yigal Bloch, Oree Meiri and Yehuda Kaplan who have made this exhibition such a great success. I thank the dynamic team of Jessica Waller, Sue Vukosavović, Samuel Atkins, and Hamutal Gabayev, for their exceptional work. To each member of our staff, I express my gratitude for all of the hard work and dedication.

We are grateful for the fruitful cooperation with all of our lenders – institutions and individuals alike. We congratulate Daniel Rosenthal and Shlomo Lifshitz and the entire team at the Design Mill for their expert design and production, Nomi Morag for this beautiful catalog, and Avraham Kushnir and Yuval Cohen from Tura Films for the production of the film.

This exhibition and catalog have been made possible by the generous support of Mrs. Patricia Weis of Pennsylvania, and by a generous grant from the Dr. Elie and Batya Borowski Foundation, Israel.

I dedicate this publication to my mother, Bible Lands Museum Jerusalem Co-Founder, Batya Borowski, whose mark has been indelibly imprinted on our world for future generations.

Amanda Weiss
Director
January 2020

מבוא

אחד מאנשי צוות המוזיאון תודה מקרב לב על עבודתם המסורה.

אנו מודים מקרב לב למוסדות ולאנשים שהשאילו בנדיבות מוצגים לתערוכה. ברכותי לדניאל רוזנטל, שלמה ליבשיץ, ולכל צוות טחנה לעיצוב על העיצוב וההפקה המרהיבים, לנעמי מורג על הקטלוג הנאה, ולאברהם קושניר ויובל כהן מצוות טורא הפקות על הסרט המלווה את התערוכה. הקמת התערוכה ופרסום הקטלוג התאפשרו הודות לתרומתם הנדיבה של גב' פטרישיה וייס מפנסילבניה ושל הקרן ע"ש ד"ר אלי ובתיה בורובסקי, ישראל.

אני מקדישה את הקטלוג הזה לאמי, מייסדת מוזיאון ארצות המקרא ירושלים, בתיה בורובסקי, שבפועלה תרמה תרומה בל תישכח לדורות הבאים.

אמנדה וייס
מנכ"ל המוזיאון
טבת תש"ף

בקצה הדרומי של חצי האי ערב שוכנת הארץ הידועה כיום בשם תימן – מהרחוקות שבארצות המקרא. בימי קדם פרחו בארץ זו תרבות עשירה ומיוחדת, ששגשגה הודות לייצוא שרף נדיר של צמחי בושם ליעדים מרוחקים. בדרום ערב העתיקה פרחו כמה ממלכות, והחשובה שבהן – ממלכת שבא. ספר מלכים מתאר בפירוט את ביקור מלכת שבא בירושלים ואת המתנות הרבות שהביאה לשלמה המלך (מלכים א' י, א-יג).

קהילה יהודית גדולה ומשגשגת התקיימה בדרום-ערב במאות הראשונות לספירה. בתקופה זו עלה לגדולה כוח מדיני חדש באזור – ממלכת חמיר. שליטי ממלכה זו אימצו דת שבמרכזה פולחן לאל יחיד, בהשראת היהדות. ממלכת חמיר נכבשה על ידי ממלכת אַקסום האתיופית, אך יהודי תימן המשיכו לשמור על זהותם במשך מאות שנים, גם לאחר התפשטות האסלאם בחצי האי ערב.

אנו גאים להציג את ההיסטוריה העתיקה של תימן כחלק מהפסיפס הרבגוני של תולדות עמנו ואזורנו. קטלוג זה מלווה את התערוכה **תימן: משבא לירושלים**, ששופכת אור על תרבות דרום ערב העתיקה ומספרת את סיפורה של קהילת יהודי תימן על מורשתה הייחודית וזיקתה לארץ ישראל.

אני מודה לכל עובדי מוזיאון ארצות המקרא על עבודת הצוות שהובילה מהרעיון הראשוני של התערוכה למימושו בפועל, וראשית כל, לצוות האוצרים – ד"ר יגאל בלוך, אורי מאירי ויהודה קפלן – שהפכו תערוכה זו לסיפור הצלחה. תודתי נתונה גם לג'סיקה וולר, סו ווקוסבוביץ, סמואל אטקינס וחמוטל גבייב על עבודתם ולכל

SHEBA AND ITS NEIGHBORS

In the first millennium BCE, ancient South Arabia, was composed of four main kingdoms: Sheba, Qataban, Hadhramaut, and Ma'in. The agricultural economy relied on water flowing in the wadis after the summer monsoon rains. Dams and reservoirs were essential to the survival and prosperity of the South Arabian kingdoms. The most impressive dam was built beside Marib, the capital of Sheba, supporting tens of thousands of acres of land.

Two of the earliest rulers of Sheba are mentioned in Assyrian records of the late 8th and early 7th centuries BCE. The authority of these rulers – Yitha'amar Watar and Karib'il Watar – extended beyond Sheba to neighboring lands, from the city of Najran to the kingdom of Hadhramaut. Control of Hadhramaut held unique importance as the land of frankincense trees – the source of the fragrant resins burned as incense.

The most famous story mentioning Sheba is the visit of its queen to Jerusalem (1 Kings 10). The Queen of Sheba journeyed to Jerusalem to hear King Solomon's wisdom, bringing precious gifts of gold and incense. The story of her visit in the book of Kings has inspired many traditions and legends. She not only appears in the Hebrew Bible, but also in the New Testament and the Quran. In the Quran, a hoopoe bird informs King Solomon of the land of Sheba and its queen, Bilqis. According to the story, Bilqis and her

subjects were sun-worshippers, but the queen was so impressed by Solomon's wisdom and supernatural abilities that she accepted Allah as the one true god. In Ethiopian tradition, their alleged son Menelik founded the royal dynasty that ruled Ethiopia until Emperor Haile Selassie was ousted in 1974.

Before the spread of Islam and the Arabic language, each south Arabian kingdom had its own language: Sabaic, Qatabanic, Hadramautic and Minaean. These ancient Semitic languages shared a unique alphabet. As with the Hebrew, Arabic and English alphabets used to this day, the ancient South Arabian script was derived from the Canaanite alphabet invented around 4000 years ago. The South Arabian script was used from the 10th century BCE to the 6th century CE and had 29 letters, equal to the number of consonants in earliest Semitic languages. More than ten thousand inscriptions have been found in South Arabia, including monumental texts inscribed on stone or precious metals, and documents relating to everyday life written on wooden sticks. The South Arabian alphabet was adapted for writing the Semitic languages of Ethiopia where it is used to this day.

ממלכות דרום ערב העתיקה (תימן)
Kingdoms of Ancient South Arabia
(Yemen)

ממלכת שבא

ממלכת שבא ושכנותיה

ומלכת שבא, מְנָלִיק, הוא אבי שושלת המלוכה ששלטה באתיופיה עד 1974, אז הודח היילה סלאסי הקיסר האחרון.

לפני התפשטות האסלאם והשפה הערבית, הייתה לכל אחת מממלכות דרום ערב שפה משלה: שְבֵאִית, קַתְבָּאֲנִית, חֲצֵרְמוֹתִית ומְעִינִית. שפות שמיות עתיקות אלה נכתבו בכתב אלפביתי מיוחד. בדומה לכתבים המשמשים כיום בעברית, בערבית ובאנגלית, כתב זה התפתח מהאלפבית הכנעני הקדום שהומצא לפני כארבעת אלפים שנה. הכתב הדרום-ערבי היה בשימוש בין המאה העשירית לפנה"ס למאה השישית לספירה והוא כלל 29 אותיות, כמספר העיצורים בשפות השמיות הקדומות ביותר. בדרום ערב נמצאו יותר מעשרת אלפים כתובות, בהן כתובות מונומנטליות שנכתבו על גבי אבן ומתכות יקרות וכתובות מחיי היום יום שנכתבו על גבי מקלות עץ. האלפבית הדרום-ערבי אומץ בעת העתיקה על ידי תושבי אתיופיה, ומשמש עד היום לכתובת השפות השמיות בארץ זו.

במהלך האלף הראשון לפנה"ס התקיימו בדרום ערב העתיקה ארבע ממלכות עיקריות: שְבֵא, קַתְבָּאן, חֲצֵרְמוֹת ומְעִין. החקלאות באזור זה התבססה על אגירת מי הנחלים, לאחר ירידת גשמי המונסון בקיץ, באמצעות סכרים שמילאו תפקיד מכריע בהתפתחותן של ממלכות דרום-ערב. הסכר המרשים והמפורסם ביותר, שסיפק מים להשקיית שטח של עשרות אלפי דונם, נבנה בסמוך לעיר מְרִיב, בירתה של ממלכת שבא.

שני שליטים קדומים של ממלכת שבא – ית'עֲאֶמֶר וית'ר ופְרַבְאֶל וית'ר – נזכרים במקורות אשוריים מסוף המאה השמינית ומראשית המאה השביעית לפנה"ס. תחום שליטתם השתרע מעבר לגבולות ממלכת שבא, וכלל אזור נרחב מהעיר נְג'רָאן עד ממלכת חצרמוות. לשליטה בחצרמוות הייתה משמעות מיוחדת כיוון ששם צמחו עצי הלבונה – מקור השרף הריחני שהועלה כקטורת.

האזכור המקראי המוכר ביותר של ממלכת שבא הוא תיאור ביקורה של מלכת שבא בירושלים (ספר מלכים א' י). מלכת שבא באה לירושלים לבחון את חוכמתו של שלמה המלך ובביקורה הביאה עמה מתנות יקרות, ובעיקר זהב ובשמים. סיפור קצר זה שמופיע בספר מלכים הותיר את רישומו במסורות רבות ומגוונות. מלכת שבא נזכרת לא רק בתנ"ך אלא גם בברית החדשה ובקוראן. דמותה עוררה סקרנות, ואגדות רבות סופרו עליה ועל מפגשה עם שלמה. בקוראן מסופר שהדוכיפת גילתה לשלמה את דבר קיומה של ממלכת שבא ומלכתה בְּלַקִּיס. על פי הסיפור בְּלַקִּיס ונתיניה סגדו לשמש, אך בביקורה אצל שלמה התרשמה המלכה מחוכמתו ומשליטתו בכוחות על-טבעיים וקיבלה עליה את האמונה באל יחיד. על פי המסורת האתיופית בנם של שלמה המלך

מקטר דרום-ערבי בצורת קובייה

המקטר מעוטר בסהר ובדגם דמוי חלונות. כלים מסוג זה שימשו להבערת קטורת, ובפרט, שרף הלבונה - אחד ממוצרי הייצוא העיקריים של דרום ערב העתיקה. אבן | תימן | האלף הראשון לפנה"ס

South Arabian cubic incense burner

Objects of this type were used to burn incense, including frankincense resin – a major export of ancient South Arabia. This example is decorated with a crescent and window-like pattern.

Stone | Yemen | First millennium BCE

IMJ 70.21.11 Israel Museum Collection

זוג גמלים רובצים

על בסיס הפסלון מופיעה כתובת הקדשה המזכירה שני גמלים בשמותיהם ומציינת כי הפסלון הוקדש לאלה ד'ת ט'הָן למען בריאותם. תרגום הכתובת: וְהָם בן גַּפְדֻּם הַקְדִּישׁ (זאת) לְדַת־ט'הָן למען בריא[ות] שני גמליו: דַּפְעִם ("חזק") וְאַשְׂרָעִם ("המהיר ביותר"). בהט | תימן | המאה הראשונה לפנה"ס בקירוב

A pair of recumbent camels

The inscription on the base mentions two camels and reveals that the statuette was dedicated to the goddess Dhat-Zahran to protect their health.

Inscription text and translation:

1) whb'm bn gfdm hqny dt zhrn lwf

2) [y] 'bltyhw df'm w's'r'im.

Wahbum son of Gafḏum dedicated (this) to Dhat-Zahran for the heal[th] of his two camels: Daf'um ("Strong") and 'Asra'um ("Most Swift").

Alabaster | Yemen | ca. 1st century BCE

Cindy and David Sofer Collection

**שבר כתובת דרום־ערבית של ית'עַרְבַּב,
פקיד מממלכת שבא**

כמקובל בכתובות הדרום־ערביות הקדומות ביותר, השורה הראשונה כתובה מימין לשמאל, השורה השנייה משמאל לימין, וכן הלאה. תרגום הכתובת: ית'עַרְבַּב [...] והוא תיקן את כל הדרכים ו[...] אבן גיר | מְרִיב(?) , תימן | 700 לפנה"ס בקירוב

**Fragment of a South Arabian inscription
of Yitha'karib, an official from Sheba**

As is common in the earliest South Arabian inscriptions, the first line of this text is written from right to left, the second line from left to right, and so forth.

Inscription text and translation:

1) yṯ'krb [...] 2) [...] whrs³ kl

3) ms¹b'n w [...]

Yitha'karib [...] and he put in order all the roads, and [...]

Limestone | Marib(?), Yemen | ca. 700 BCE

BLMJ 3008

מצבת קבורה ועליה דמות אדם

בצדה הקדמי של המצבה מופיעה כתובת דרום־ערבית המציינת את שם המת: עבד. אבן גיר צבועה עם שיבוץ אבן שחורה | תימן | המאות החמישית-השלישית לפנה"ס

Funerary stele depicting a man

The stele's front side bears a South Arabian inscription with the name of the deceased: 'Abd.

Painted limestone with black stone inlay | Yemen | 5th–3rd century BCE

BLMJ 9480

קערה מעוטרת בתבליט המציג ציד של אריה

ציד אריות נחשב למעשה גבורה הראוי למלך בתרבויות שונות של המזרח הקרוב הקדום. אפשר שבדרום ערב נודעה לו משמעות דתית. ברונזה | תימן | המאה הראשונה לספירה בקירוב

Bowl decorated with a relief scene of lion hunt

Lion hunting was considered a heroic royal activity in different cultures of the ancient Near East. In South Arabia it may have had cultic significance.

Bronze | Yemen | ca. 1st century CE

BLMJ 6324

פסלון פר עם כתובת דרום־ערבית

הפר ייצג בדרום ערב העתיקה אֵלים שונים, ביניהם אֵלמֶקָה אלוהי שבא וסִין אלוהי חצרמוות. על בסיס הפסלון חרותה המילה "מקף" שמשמעותה בדרום־ערבית "צֶלם, מצבה, מקום פולחן". בהט | תימן | המאות החמישית- הראשונה לפנה"ס

Statuette of a bull with a South Arabian inscription

The bull represented several ancient South Arabian deities, including Almaqah, the chief god of Sheba, and Sayin, the chief god of Hadhramaut. A single word appears on the statuette's base: mqf "Cult image, cultic stele, cult place." Alabaster | Yemen | 5th–1st century BCE

BLMJ 4961

פסלון פר שהוקדש כפי הנראה לאחד האלים

ברונזה | תימן | המאות השלישית- הראשונה לפנה"ס

Statuette of a bull that was probably dedicated to a god

Bronze | Yemen | 3rd–1st century BCE

BLMJ 7744

**מצבת קבורה של אישה
מממלכת קתבאן**

יד ימין של האישה מורמת בתנוחת תפילה או ברכה וידה השמאלית אווזת שיבולי חיטה. הכתובת על בסיס המצבה מציינת את שמה של האישה, עַמַם, המכיל בתוכו את שמו של עַם, אלוהי ממלכת קתבאן. תרגום הכתובת: עַמַם (ממשפחת) יַגַר וזאת של (= אשת משפחת) נַדְרַחַן בהט | תמנע, תימן | המאה השנייה לפנה"ס בקירוב

Funerary stele of a woman from Qataban

The woman's right hand is raised in a gesture of prayer or blessing; her left hand holds a sheaf of wheat. The inscription on the stele's base mentions the name of the deceased, 'Ammum, derived from the name of 'Amm, the chief god of Qataban.

Inscription text and translation:

'mm ygr wdt drhn

'Ammum (of the family) Yagr and the one of (= married into the family) Dharhan

Alabaster | Timna', Yemen | ca. 2nd century BCE

IMJ 87.160.630 Israel Museum Collection (Bequest of Joseph Ternbach, New York, to American Friends of the Israel Museum)

פסלונים בדמות אנשים יושבים

מקורם של פסלונים אלה בג'וּף – אזור ממלכת מַעִין. יתכן שאלו ייצוגים של אֵלֵי בית, או של מתים במשתה שלאחר המוות. אבן גיר | תימן | המחצית הראשונה של האלף הראשון לפנה"ס

Statuettes of seated human figures

This type of statuette is found in the Jawf – the region of the kingdom of Ma'in. The statuettes may depict the deceased at a banquet after their death, or may represent personal deities.

Limestone | Yemen | First half of the first millennium BCE

BLMJ 4823, 4824

שבר לוחית עם כתובת דרום־ערבית המציינת וידוי בפני האל ד'ו־סמאוי ("זה של השמיים")
 תרגום הכתובת: עבד־לעזא בן עמר־לת התוודה ושילם את חובו בפני אדונו, ד'ר סמאוי אדון (העיר) יע'רו, על כך ש[...] ברוזה | יע'רו, תימן | המאה הראשונה לספירה בקירוב

Fragmentary plaque with a South Arabian inscription mentioning confession before the god Dhu-Samawi ("He of the heavens")

Inscription text and translation:
 1) 'bdl'zy bn 'mrlt 2) tnhy wtndrn lmr<'> 3) hw ḏ-s'mwy b'l ygrw kt [...]
 'Abdul-'Uzza son of 'Amrul-Lat confessed and did penance before his master, Dhu-Samawi the lord of (the city of) Yaghru, because [...]

Bronze | Yaghru, Yemen | ca. 1st century CE
 Private collection

מצבת קבורה עם שמו של המת בכתב הדרום־ערבי: אבקהל ודם
 בהט | תימן | המאה הראשונה לפנה"ס- המאה הראשונה לספירה

Funerary stele with a South Arabian inscription: 'bkhl wdm
 Alabaster | Yemen | 1st century BCE–1st century CE

BLMJ 4825

**מצבת קבורה עם שמו של המת בכתב
הדרום-ערבי: עת'ל מרן**

מצבות מסוג זה, האופייניות לממלכת
קתבאן, מייצגות את המת על ידי
ציון שמו בלבד.
בהט | תימן | המאה השנייה לפנה"ס
בקירוב

**Funerary stele with a South
Arabian inscription: 'tl mrn**

Steles of this kind, characteristic
of the kingdom of Qataban,
represent the deceased by
mentioning only his name,
without an image.

Alabaster | Yemen | ca. 2nd
century BCE

Wolfe Family Collection

חותם טביעה עם כתובת דרום-ערבית המציינת את שמו של בעל החותם: הדן
 על החותם מתוארת דמות כלאיים של תיש־דג המוכרת מהאמנות המסופוטמית. החותם משקף השפעות תרבותיות בין מסופוטמיה לדרום ערב על רקע קשרי המסחר בין ארצות מרוחקות אלה. אחלמה (אַמְתִּיסַט) | תימן או דרום עיראק | המאות השמינית-השישית לפנה"ס

Stamp seal with a South Arabian inscription of the owner's name: hdn
 The seal features an image of a goat-fish hybrid creature known from Mesopotamian art (suḥurmašû). It reflects South Arabia's cultural connections with Mesopotamia, influenced by trade links between these distant regions.
 Amethyst | Yemen or southern Iraq | 8th–6th century BCE

BLMJ 2330

חותם טביעה עם תיאור בעל חיים, אולי שועל, וכתובת דרום-ערבית המציינת את שמו של בעל החותם: חלק אשן
 אַגַט | תימן | המאות השישית-החמישית לפנה"ס

Stamp seal depicting an animal (perhaps a fox), with a South Arabian inscription of the seal owner's name: hlk 's²n
 Agate | Yemen | 6th–5th century BCE
 BLMJ 15

לוח ועליו אותיות האלפבית בכתב יתדות המופיעות לפי הסדר שהתקבע מאוחר יותר בכתב הדרום-ערבי

כתב היתדות האלפביתי מוכר בעיקר מהעיר אוּגְרִית בצפון החוף הסורי, שם כנראה מקורו. לוחות טין שהתגלו באוגרית מתעדים שני סדרי אותיות שונים: הסדר המוכר באלפבית הדרום-ערבי והסדר שהתקבע באלפבית הכנעני, בו אנו משתמשים עד היום. סדר האותיות בלוח: ה ל ח מ ק ו ת' ר ת ש כ נ ח' [...] ע צ' ג ד ע' ט ז [...] טין | תל בית שמש, ישראל | המאה ה-13 לפנה"ס

Tablet inscribed with the cuneiform alphabet in the order that was later adopted in the South Arabian alphabet

The cuneiform alphabet is known mostly from the city of Ugarit on the north Syrian coast, where it probably originated. Among the cuneiform alphabetic inscriptions on clay tablets found at Ugarit, two letter orders are attested: the order adopted later in the South Arabian alphabet and the order attested in the Canaanite alphabet, still in use in modern Hebrew. The order of letters in the tablet:

h l ḥ m q w ṭ r t š k n ḫ [...] ' ḏ g d ḡ ṭ z [...]

Clay | Tel Beit Shemesh, Israel | 13th century BCE

IAA 1933-1867 (Courtesy of the Israel Museum)

**פסל ראש אישה הנושא את שמה:
בעל לחי רפאן(?)**

הפסל מייצג את דמות המתה ומקורו כפי הנראה בקבר בממלכת קתבאן. הכתובת הדרום-ערבית בחלקו העליון מציינת את שמה, את שם אביה ואולי גם את שם משפחתה. אבן גיר | תימן | המאות השלישית-השנייה לפנה"ס

**Statuette of a woman's head with
the inscription: b'lh y rf'n(?)**

The sculpture is probably a portrait of the deceased from within a funerary structure in the kingdom of Qataban. The inscription mentions her name, her father's name and perhaps her family name.

Limestone | Yemen | 3rd–2nd century BCE

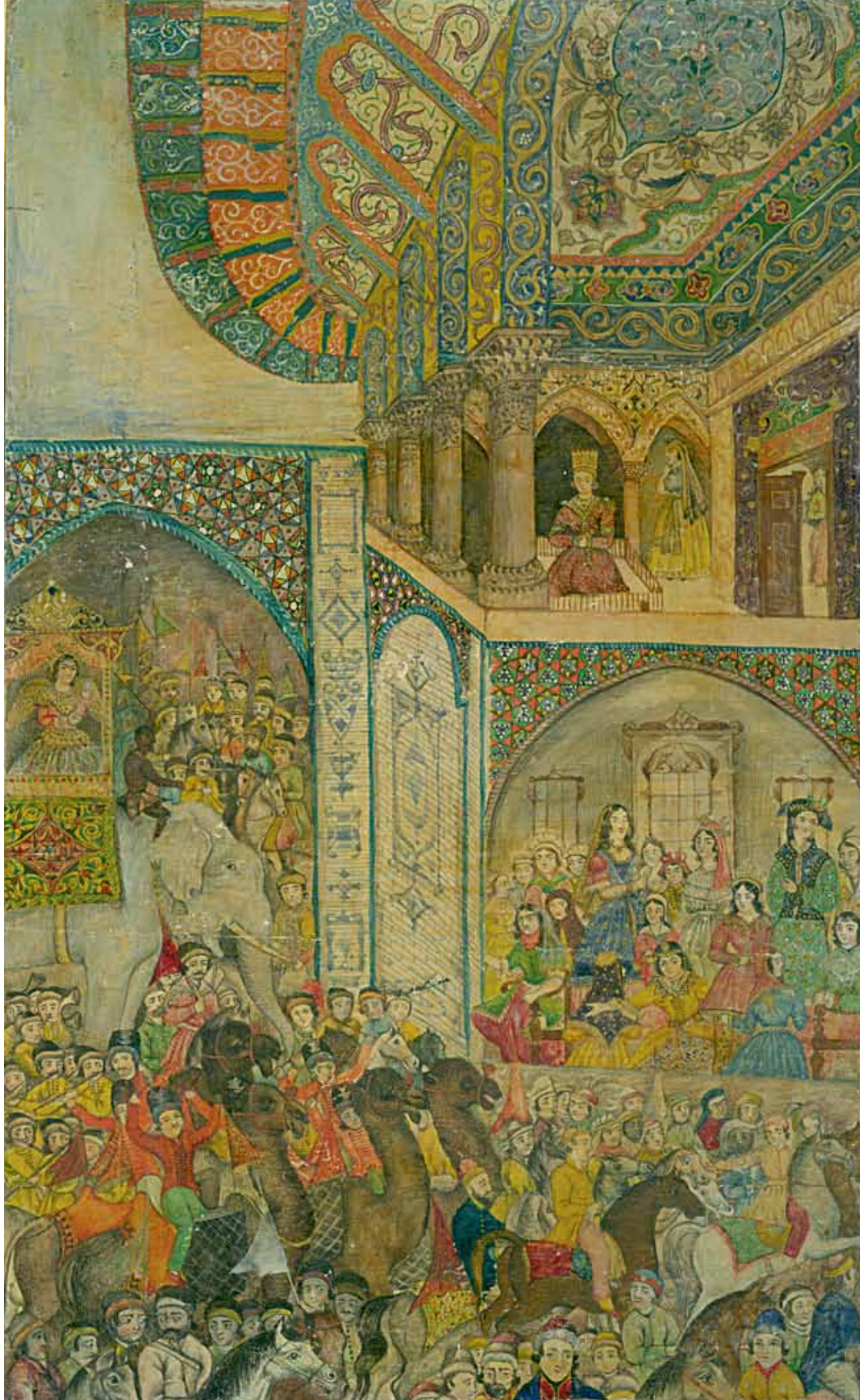
BLMJ 79

**ציור המתאר את ביקורה של מלכת שבא
בארמון המלך שלמה הנראה כארמון הודי
צבעי מים, נייר | איראן | המאה ה-19**

**Painting of the Queen of Sheba
at King Solomon's palace, portrayed
as an Indian-style mansion**

Watercolor, paper | Iran | 19th century

Photo courtesy of L. A. Mayer Museum for Islamic Art, Jerusalem

THE INCENSE ROUTE FROM SHEBA TO THE LAND OF ISRAEL

The South Arabian kingdoms derived their wealth from luxurious resins of aromatic trees – frankincense that was burned in worship to the gods and myrrh that was a key ingredient in fragrant oils used in cult ceremonies, medicine and cosmetics. Merchants carried the coveted resins across the Arabian deserts on camels, in a journey of at least two months. This long-distance trade was only possible after the camel was domesticated around 1000 BCE.

South Arabian inscriptions from the 8th–6th centuries BCE found at several sites in Judah reveal links between South Arabia and the kingdom of Judah under the control of the Assyrian and Babylonian empires. With the decline of Sheba's power in the late 6th century BCE, the kingdom of Ma'in took control of the incense route.

Myrrh and frankincense made the 2400 km journey from South Arabia to Judah via middlemen who carried the precious cargo along sections of the incense route. The middlemen were North Arabian peoples, such as the inhabitants of Tayma and Dedan, and most famously the Nabateans who controlled the northwestern stretch of the route during the Hellenistic and Roman periods.

The Nabateans set up a series of stations from their capital of Petra to the port city of Gaza. From there the precious resin was exported to destinations throughout the Mediterranean basin. In 25 BCE, enticed by the wealth of the South Arabian kingdoms, Emperor Augustus sent an army of ten thousand soldiers to conquer the region for Rome. His army included reinforcements of five hundred Jews sent by Herod and one thousand Nabateans under the command of the high official Syllaeus. The Nabateans, determined not to forfeit their role as middlemen in trade between South Arabia and the Roman Empire, led the army in circuitous routes until supplies ran out and it was forced to turn back. The Roman Empire finally conquered the Nabataean kingdom and seized control of the incense route in 106 CE.

נתיבי הסחר בחצי האי ערב
מתימן לארץ ישראל
Trade Routes in the Arabian Peninsula
from Yemen to the Land of Israel

זיז

נתיב הבשמים משבא לארץ ישראל

הנבטים הקימו שורה של תחנות לאורך הדרך מבירתם פְּטְרָה ועד עיר הנמל עזה, ממנה ייצאו את שרף צמחי הבושם לרחבי אגן הים התיכון. עושרן של ארצות דרום ערב קרץ לרומא, ובשנת 25 לפנה"ס שלח הקיסר אוגוסטוס צבא של עשרת אלפים חיילים לכבוש את האזור. לצבאו נספחו חילות עזר של חמש מאות יהודים שנשלחו על ידי הורדוס, ואלף נבטים בפיקודו של השר סִילָאוּס. הנבטים, שלא רצו לאבד את מעמדם כמתווכים בסחר הבשמים בין דרום ערב לאימפריה הרומית, הובילו את הצבא בדרכים עקלקלות, עד שהאספקה שלו אזלה והוא נאלץ לשוב על עקבותיו. בשנת 106 לספירה כבשו הרומאים את ממלכת הנבטים והשתלטו על נתיב הסחר בבשמים.

מקור עושרן של ממלכות דרום ערב היה שרף של צמחי בושם – הלבונה שהועלתה כקטורת לאלים, והמור שהיה רכיב חשוב בשמנים ריחניים אשר שימשו לצרכים טקסיים, רפואיים וקוסמטיים. הסוחרים חצו את מדבריות ערב כשהם מובילים את השרף יקר הערך על גבי גמלים, במסע שארך חודשיים לפחות. סחר הבשמים ארוך הטווח התאפשר אפוא רק לאחר ביות הגמל סביב שנת 1000 לפנה"ס.

כתובות דרום-ערביות מהמאות השמינית-השישית לפנה"ס, שנמצאו בכמה אתרים ביהודה, מלמדות על הקשרים שהתקיימו בין ממלכת יהודה לדרום ערב בחסות האימפריות האשורית והבבלית. לאחר ירידת כוחה של ממלכת שבא בסוף המאה השישית לפנה"ס השתלטה ממלכת מְעִין על נתיב הסחר בבשמים.

את שרף המור והלבונה הובילו מדרום ערב ליהודה לאורך כ־2400 ק"מ באמצעות מתווכים שנשאו אותו על פני מקטעים שונים של הדרך. מתווכים אלה היו עמים צפון-ערביים כמו תושבי הערים תימא ודֶדָן, והנבטים ששלטו על חלקו הצפון-מערבי של נתיב הבשמים בתקופות ההלניסטית והרומית.

צלמיות גמלים

צלמיות גמלים עשויות ברונזה הוקדשו
לאלים שונים, ובעיקר לאל השמיים
ד'וֹסְמָאוּוּי.
ברונזה | תימן | המאה השלישית
לפנה"ס-המאה הראשונה לספירה

Figurines of camels

Camel figurines were dedicated
to different deities, but mostly to
the god Dhu-Samawi ("He of the
heavens").

Bronze | Yemen | 3rd century
BCE–1st century CE

מטבע דרום-ערבי המחקה

את הטביעה האתונאית

במטבעות הדרום-ערביים המוקדמים (המאות הרביעית-הראשונה לפנה"ס) מופיעים סמלי העיר אתונה: ראש האלה אֶתְנָה, ΑΘΕ האותיות היווניות הפותחות את שמה, וכּוֹס – הציפור המזוהה איתה. כסף | תימן | המאות השלישית-השנייה לפנה"ס

South Arabian coin imitating the coinage of Athens

Early South Arabian coinage (4th–1st century BCE) incorporated symbols from the mint of Athens: the head of the goddess Athena, the first letters of her name, ΑΘΕ, and an owl – her symbol.

Silver | Yemen | 3rd–2nd century BCE

IMJ 71.710, Israel Museum Collection (gift of Victor Carter, Los Angeles)

מטבע שבאי עם סמלי אלים

בצד הפנים מופיעים ראש אדם (כנראה המלך), מקל הטלה – סמלו של האל הראשי של שבא אֶלְמָקָה, וחנית עם רצועה – סמל האל עֶתְ'תָר. בצד האחור מופיע ראש פר או יעל, מקל ההטלה, ותשליב (מוֹנוֹגְרָמָה). אותיות | תימן | המאה השנייה לספירה

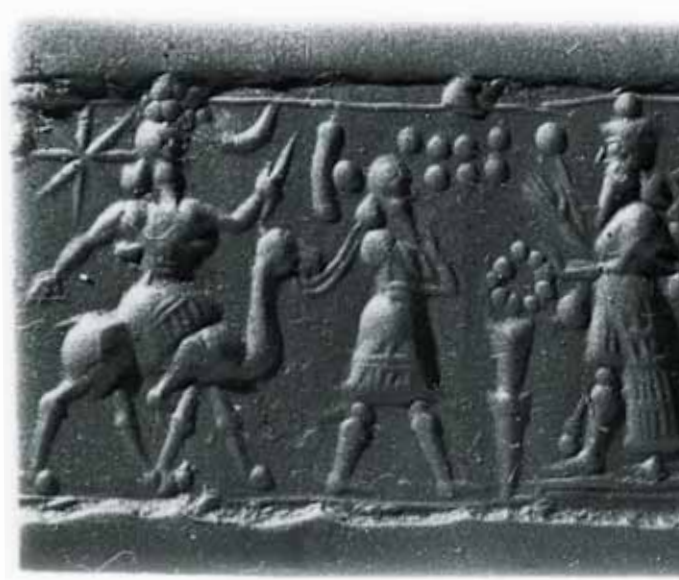
Coin of Sheba with symbols of gods

Obverse shows a man's head (probably the king), a throwing-stick (symbol of Almaqah, chief god of Sheba), and a spear with a strap (symbol of the god 'Athtar).

Reverse shows the head of a bull or ibex, the throwing-stick and a monogram.

Silver | Yemen | 2nd century CE

IAA 682

חותם גליל אשורי המציג אל עומד ושתי דמויות ניגשות אליו; הרוכב על הגמל הוא כנראה שליט ערבי
 כלקדון | אשור | המאות השמינית-השביעית לפנה"ס

Assyrian cylinder seal depicting a god and two human figures approaching; the figure riding a camel is probably an Arabian ruler
 Chalcedony | Assyria | 8th–7th century BCE
 BLMJ 2773

לוח מונומנטלי עם כתובת דרום-ערבית המזכירה מסעות מסחר של שר בממלכת שבא ליעדים מרוחקים וביניהם ערי יהודה
 תרגום שורות 13-16: וביום שסחר והוביל שיירה עד דֶדָן [ועז]ה וערי יהודה, וביום שהיה שלם ובריא, הוא שנשלח מעזה לכיתיון ב(עת) מלחמת הכשדים ויוון... (לנוסח המלא של כתובת זו וכתובות דרום-ערביות אחרות, ראו: <http://dasi.cnr.it>)
 ברונזה | נַשְׁק(?) , תימן | 600 לפנה"ס בקירוב

Monumental tablet with a South Arabian inscription mentioning trade missions of a high official of Sheba to distant destinations, including the towns of Judah
 Translation of lines 13–16: And when he traded and led a caravan to Dedan [and Gaz]a and the towns of Judah, and when he was safe and sound, he who was sent from Gaza to Kition, during the war between the Chaldeans and Ionia ... (For the full text of this and other South Arabian inscriptions, see: <http://dasi.cnr.it>)
 Bronze | Nashq(?), Yemen | ca. 600 BCE
 B-L Nashq | Photo courtesy of LFI LLC private collection

**חרסים מיהודה עם אותיות
דרום־ערביות חרותות**

חרס | תל ערוער וירושלים (עיר דוד),
ישראל | המאות השביעית-השישית
לפנה"ס

**Potsherds from Judah with incised
South Arabian letters**

Baked clay | Tel Aroer and
Jerusalem (City of David), Israel |
7th–6th century BCE

IAA 2019-1666, 2019-1667 (Courtesy of the Hebrew
Union College), IAA 1986-422, 1986-424, 1986-425

**חותם טביעה עם כתובת דרום־ערבית: כהן
(שם פרטי או תואר של משרת בקודש)**

אבן גיר | תל באר שבע, ישראל | המאה
השמינית לפנה"ס

**Stamp seal with a South Arabian
inscription: khn (personal name or
the term kohen "priest" known from
Hebrew)**

Limestone | Tel Beer-Sheba, Israel |
8th century BCE

IAA 2018-1541

מקטר בצורת קובייה

מקטרים בצורת קובייה מתחילים להופיע ביהודה במאה השמינית לפנה"ס. מקטרים דומים מופיעים באותה תקופה גם בדרום ערב ורומזים על קשרים שהתקיימו בין שני האזורים הללו. אבן גיר | תל מלחטה, ישראל | המאות השמינית-השישית לפנה"ס

Cubic-shaped incense burner

Censers of this type appear at several sites in Judah from the 8th century BCE onwards. Also found in South Arabia, the earliest examples date to the same period, reflecting links between these countries. Limestone | Tel Malhata, Israel | 8th–6th century BCE

IAA 2018-1631

מקטר בצורת קובייה ועליו מתוארים סוס ובעלי חיים טורפים, אחד מהם תוקף יעל

אבן גיר | ישראל או ירדן | המאות השישית-הרביעית לפנה"ס

Cubic-shaped incense burner depicting a horse and predatory animals, one attacking an ibex

Limestone | Israel or Jordan | 6th–4th century BCE

Private collection

מקטר עם כתובת בכתב ארמי המזכירה לבונה

תרגום הכתובת: לבונה של איש בן מחלי המלך (או: בן מחליה מלכ[יש]). אבן גיר | תל לכיש, ישראל | המאות השישית-הרביעית לפנה"ס

Incense burner with an inscription in Aramaic script mentioning frankincense

Translation: Frankincense of Iyyash son of Maḥlay the king (or: son of Meḥalyah from Lach[ish]). Limestone | Tel Lachish, Israel | 6th–4th century BCE

IAA 1936-1815 (Courtesy of the Israel Museum)

חרס עליו כתובים שמותיהם של שבעה אנשים: חבּוּתוּ, עֲבִידוּ, חַנָּן, חֲזַירוּ, עַבְדֹּאֲסִירִי, חַבּוּתוּ, זַיְדֵאל (רובם שמות צפון-ערביים)
 רשימת השמות מלמדת על נוכחות אוכלוסייה צפון-ערבית בהר חברון בשלהי התקופה הפרסית.
 חרס, דיו | מערב הר חברון, ישראל | המאה הרביעית לפנה"ס

Ostracon bearing a list of seven personal names: Habutu, 'Ubaydu, Hanan, Huzayru, 'Abd-'Osiri, Habutu, Zaydel (most of the names are North Arabian)

The list attests to the presence of an Arabian population in the Hebron hills at the end of the Persian period. Baked clay, ink | Western Hebron Hills, Israel | 4th century BCE

BLMJ 654

מטבעות צפון-ערביים

כמו המטבעות הדרום-ערביים, גם מטבעות צפון ערב המוקדמים חיקו את טביעת העיר אתונה. מטבעות אלה מציגים את ראש האֵלָה אֶתְנָה בצד הפנים וכּוֹס בצד האחור.
 כסף | דרום ירדן או צפון ערב הסעודית | המאות הרביעית-השלישית לפנה"ס

North Arabian coins

As with South Arabian coins, the early coinage of North Arabia imitated the mint of Athens. These coins feature the head of Athena on the obverse and an owl on the reverse.
 Silver | Southern Jordan or northern Saudi Arabia | 4th–3rd century BCE

Wolfe Family Collection

פכית עם חומר שמנוני – אולי שמן אפרסמון

הפכית נמצאה במערה באזור קומראן, כשהיא מוסתרת בין הסלעים ועטופה בסיבי דקל ויתכן שהכילה את שמן האפרסמון היקרתי. צמח האפרסמון הובא ליהודה כפי הנראה מדרום ערב. יוסף בן מתתיהו מספר כי מלכת שבא הביאה את האפרסמון כשהגיעה לבקר את שלמה המלך בירושלים. האפרסמון בוית באזור ים המלח והשמן שהופק ממנו הפך לאחד ממוצרי היוקרה המזוהים עם ארץ יהודה בתקופות הרומית והביזנטית. חרס, סיבי דקל, שמן | צפון ים המלח, ישראל | המאה הראשונה לספירה

Juglet with oily contents – perhaps balsam oil

This vessel was found in a cave near Qumran, hidden between rocks and wrapped in a palm fiber cover, and may have contained precious Balsam oil. The Balsam plant probably arrived in the Land of Israel from South Arabia. Josephus alleged that the balsam plant was among the gifts brought by the Queen of Sheba to King Solomon in Jerusalem. The plant was cultivated near the Dead Sea and precious balsam oil became a defining luxury product of Judea during the Roman and Byzantine periods. Baked clay, palm fiber, oil | Northern Dead Sea region, Israel | 1st century CE

ADCA K.11207

כלים הנושאים כתובות הקדשה לאלים נבטיים

כלים מסוג זה שימשו כפי הנראה לניסוך. הכתובות נכתבו בניב קדום של הערבית בכתב הצפון-ערבי והן מכילות תפילות ואף מציינות כמיהה לאלים הנבטיים, ביניהם דושרה, אלת ומנת. אבן | דרום ירדן או צפון ערב הסעודית | המאה הראשונה לפנה"ס-המאה השלישית לספירה

Vessels with dedicatory inscriptions to Nabatean deities

These items were probably used for libations. The inscriptions in Old Arabic, written in ancient North Arabian script, include prayer formulas and express their authors' longing for Nabatean gods, including Dushara, Allat and Manat. Stone | Southern Jordan or northern Saudi Arabia | 1st century BCE–3rd century CE

BLMJ 968, 969

קערה נבטית מעוטרת

חרס צבוע | מוֹיָאָת עוואד, ישראל | המאה השלישית לספירה

Decorated Nabatean bowl

Baked and painted clay | Moyat Awad, Israel | 3rd century CE

IAA 1981-1299

**מטבע המציג את האל הנבטי דוּשָׁרָה
בדמות אדם רוכב על גמל**

ברונזה | בּוּצְרָה, דרום סוריה | תחילת המאה השלישית לספירה

**A coin depicting the Nabatean god
Dushara as a man riding a camel**

Bronze | Bostra, southern Syria | Early 3rd century CE

IMJ 82.4205 Israel Museum Collection

**סל וחרצני זיתים ששימשו
בייצור שמן מבוסס**

את השרף היקר של צמחי הבושם שיובא מדרום ערב המיסו הנבטים בשמן זית, וייצרו שמנים ריחניים שיוצאו לארצות השכנות. באתר הנבטי מוזיאת עוואד בערבה התגלה בית בד לייצור שמן זית ובו סלים ששימשו להובלת זיתים ולאחסונם. עלעלי וסיבי תמר, חרצני זיתים | מוזיאת עוואד, ישראל | המאות השנייה-השלישית לספירה

**Basket and pits of olives used in the
production of aromatic oil**

The precious resin of aromatic plants imported from South Arabia was diluted in oil, and the aromatic oils produced this way were exported by the Nabateans to neighboring countries. An olive press was discovered at the Nabatean site of Moyat Awad in the Arava valley, with finds including olive pits and baskets used to store and transport olives. Palm leaves and fiber, olive pits | Moyat Awad, Israel | 2nd–3rd century CE

IAA 2007-9014, 2019-9015

כלי קטן לבושם ומכסים של כלים דומים
כלי בהט מסוג זה יוצרו בדרום ערב ושימשו
לייבוא השרף היקר של צמחי הבושם
לממלכת הנבטים.
בהט | עין רחל, ישראל | המאות הראשונה-
השלישית לספירה

**A small perfume bottle and lids of
similar vessels**

Alabaster vessels of this kind were
produced in South Arabia and used
to import the precious resin of
aromatic plants into the Nabatean
kingdom.

Alabaster | Ein Rachel, Israel | 1st–3rd
century CE

IAA 2003-560-563

בקבוקים לשמן מבושם

חרס | מוֹיָאָת עוּוּאָד וּבֶאֱר מְנוּחָה, יִשְׂרָאֵל |
המאות הראשונה-השנייה לספירה

Bottles for fragrant oil (unguentaria)

Baked clay | Moyat Awad and Beer
Menuchah, Israel | 1st–2nd century CE

IAA 1981-2031, 1982-1079, 1982-1173

**מטבע עם דמויותיהם של עבדת השלישי
מלך הנבטים ואשתו הגרו הראשונה**

בימי עבדת השלישי, בשנת 25 לפנה"ס, יצא צבא רומי לכבוש את דרום ערב. לצבא זה נלווה חיל עזר נבטי בפיקודו של השר סילאוס (שלי). כסף, ברונזה | דרום ישראל או דרום ירדן | 9-30 לפנה"ס

**Coin with portraits of Nabatean king
Obodas III and his wife Hagru I**

In the reign of Obodas III, in 25 BCE, a Roman army set out to conquer South Arabia, accompanied by Nabatean troops under the command of the high official Syllaeus (Shulay).

Silver, bronze | Southern Israel or southern Jordan | 30–9 BCE

IMJ 74.1130, Israel Museum Collection (gift of Mr. L. Warner, New York)

מטבע מימי שלטון סילאוס וחרתת הרביעי

לאחר מותו של עבדת השלישי נאבק סילאוס עם בן המלך, חרתת הרביעי, על הכתר הנבטי. בתקופה זו נשאו המטבעות הנבטיים את דיוקן עבדת השלישי בצד הפנים ואת האותיות הראשונות בשמות שני הטוענים לכתר בצד האחור. בשנת 6 לפנה"ס הורשע סילאוס בפשעים נגד רומא והוצא להורג. ברונזה | דרום ישראל או דרום ירדן | 6-9 לפנה"ס

**Coin minted during the
rule of Syllaeus and Aretas IV**

Following the death of Obodas III, Syllaeus struggled with Aretas IV, the king's son, over the Nabatean throne. At this time, Nabatean coins featured the portrait of Obodas III on the obverse and the first letters of the two claimants' names on the reverse. In 6 BCE Syllaeus was convicted of crimes against Rome and executed.

Bronze | Southern Israel or southern Jordan | 9–6 BCE

IMJ 2000.50.15350 Israel Museum Collection (gift of J. Chaim Kaufman, Antwerp)

**מקטור נבטי נושא כתובת ביוונית המציינת שמות, אולי של
חיילים שאבטחו את תחנת הדרכים במצד נקרות**

אבן | מצד נקרות, ישראל | המאות השנייה-השלישית לספירה

**Nabatean incense burner with Greek inscription
mentioning names, perhaps of soldiers who
garrisoned the Neqarot fort**

Stone | Neqarot fort, Israel | 2nd–3rd century CE

IAA 2011-1084

THE KINGDOM OF HIMYAR

In the 1st century BCE, a new power emerged in south Arabia – the kingdom of Ḥimyar which flourished in Yemen's western mountains around its capital, Zafar. The Ḥimyarite year count, which started in 110 BCE, may indicate the official date of the kingdom's foundation.

A Greek text from the 1st century CE, "Periplus of the Erythraean Sea," describes a king by the name of Charibael ruling from Zafar over both Ḥimyar and Sheba. Charibael capitalized on lucrative overseas trade between South Arabia and Rome, and his kingdom prospered. The union of Ḥimyar and Sheba was short-lived, and the situation was complicated by an invasion of South Arabia by the Ethiopian kingdom of Axum. The South Arabian rulers spent the next 200 years in intermittent conflicts, ending with expulsion of the Ethiopian invaders and Himyarite conquest of Sheba and Hadhramaut.

In the 4th century CE, the kingdom of Ḥimyar imposed its rule over the whole of South Arabia. By the end of the same century the Ḥimyarite rulers adopted a religion inspired by Judaism, whose god was called "the Merciful," and occasionally "the Lord of the Jews." The Jewish community in Ḥimyar grew prosperous and influential, and some of its most respected members were brought to the Land of Israel for burial.

In 522 CE, the Himyarite king, Yusuf As'ar Yath'ar, also known as Dhu Nuwas, started a war on Christians, mainly targeting Ethiopians from the kingdom of Axum settled in Ḥimyar. The Axumite army invaded Ḥimyar and brought the "Jewish kingdom" of South Arabia to an abrupt end.

ממלכת Ḥמיר בשיא כוחה
The Kingdom of Ḥimyar
at Its Height

שְׁמֵרֵם

ממלכת חֲמִיר

במאה הרביעית לספירה שלטה חֲמִיר על כל שטחה של דרום ערב ואף הטילה את מרותה על שבטי הערבים שמצפון. האיחוד המדיני הוליד איחוד דתי, ובסוף אותה מאה אימצו מלכי חֲמִיר דת מונותאיסטית בהשראת היהדות. אלוהי חֲמִיר כונה "הרחמן", ולעיתים אף "אדון היהודים". הקהילה היהודית בחֲמִיר שגשה ונהנתה מקרבה לשלטונות, וכמה מנכבדיה אף הובאו לקבורה בארץ ישראל.

בשנת 522 לספירה פתח מלך חֲמִיר יוסף אסאר ית'אר, הידוע בכינויו ד'וֹנְוָאס, במלחמה נגד נוצרים בארצו, ובעיקר נגד אתיופים מממלכת אקסום שהתיישבו בחֲמִיר. בתגובה לכך פלש צבא אקסום לחֲמִיר, הביס את ד'וֹנְוָאס והביא לסופה של "הממלכה היהודית" בדרום ערב.

במאה הראשונה לפנה"ס הופיעה בזירה המדינית של דרום ערב ממלכת חֲמִיר שצמחה באזור ההררי במערב תימן, סביב העיר ט'פָּאָר שהפכה לבירתה. מניין השנים הרשמי של חֲמִיר, שראשיתו בשנת 110 לפנה"ס, מלמד כנראה על תאריך ייסוד הממלכה.

שליט בשם כְּרַבְאֵל, המתואר כמלך חֲמִיר וּשְׁבָא היושב בט'פָּאָר, נזכר בחיבור יווני מאמצע המאה הראשונה לספירה, המכונה "פְּרִיפְלוּס של הים האדום". בימיו של שליט זה פרח הסחר הימי בין דרום ערב לאימפריה הרומית והביא להתעצמות ממלכת חֲמִיר. האיחוד בין חֲמִיר לשבא לא האריך ימים, והמצב המדיני התערער עוד יותר בעקבות פלישתה של ממלכת אקסום האתיופית לדרום ערב. במאתיים השנים לאחר ימיו של כְּרַבְאֵל, ממלכות דרום ערב נלחמו תכופות זו בזו. עידן המלחמות הסתיים עם גירוש הפולשים האתיופים וכיבוש ממלכות שבא וחסרמוות בידי חֲמִיר.

צלמית סוס

סוסים הובאו לדרום ערב במאה הראשונה לספירה על ידי שבטי הערבים מהצפון. כתובות מקמיר מזכירות את יחידות הפרשים שהשתתפו בקרבות ומונות את הסוסים הרבים שנלקחו שלל. ברונזה | תימן | המאות הראשונה-השנייה לספירה

Horse figurine

Horses were introduced to South Arabia in the first century CE by Arab tribes from the north. Inscriptions of Himyarite kings and nobles mention military cavalry and large numbers of horses taken as spoils of war.
Bronze | Yemen | 1st–2nd century CE

BLMJ 8571

מטבע של עמֶדן בֶּין מלך חמיר

זהו הטיפוס הנפוץ ביותר של מטבעות דרום-ערביים. ראש המלך מופיע בשני צדי המטבע, ובצד האחור מופיעים גם שמו והמילה נִיָּן, המציינת את ארמון המלוכה בט'פָּאר. עמֶדן בֶּין שֶמֶלך בראשית המאה השנייה לספירה נשא בתואר "מלך שבא ודו' ניָן", המבטא שליטה על ממלכות שבא וחמיר גם יחד. כסף | ט'פָּאר, תימן | 100-120 לספירה

Coin of 'Amdan Bayan, king of Himyar

This is the most common type of South Arabian coinage. The king's head is featured on both sides. On the reverse, it is encircled by inscriptions mentioning the name of the king and Raydan – the royal palace in Zafar. 'Amdan Bayan reigned over Sheba and Himyar in the early 2nd century CE, with the title "King of Sheba and Dhu-Raydan."
Silver | Zafar, Yemen | 100–120 CE

IAA 541

כתובת דרום-ערבית המציינת את בניית ביתו של יהודה יֶכָף

הכתובת מציינת כי יהודה בנה את ביתו בעזרת האל ובסיוע תפילות עמו ישראל. המונוגרמה המרכזית מציינת את שם ביתו "יֶכָב", ובתוכה מופיע הכיתוב העברי "כתב יהודה זכור לטוב אמן שלום אמן".

תרגום: יהודה יֶכָף בנה, הניח יסודות והשלים את ביתו יֶכָב, מן המסד עד הטפחות, בעזרת ובחסד אדונו (ו) בוראו, אדון החיים והמוות, אדון השמיים והארץ אשר ברא את הכל, ב(עזרת) תפילות עמו ישראל, מכוח אדונו ד'נֶאֱמַר אֵימָן, מלך שבא, דוֹ-יֶיֶן, חצרמוות ויִמְנַת, ומכוח [...] יו והוריו. איש כל יפגע בו ובמושב המלכותי בבית התפילה אֲחַלֵּךְ [...]

אבן | בית אל-אשוול, תימן | 400 לספירה בקירוב

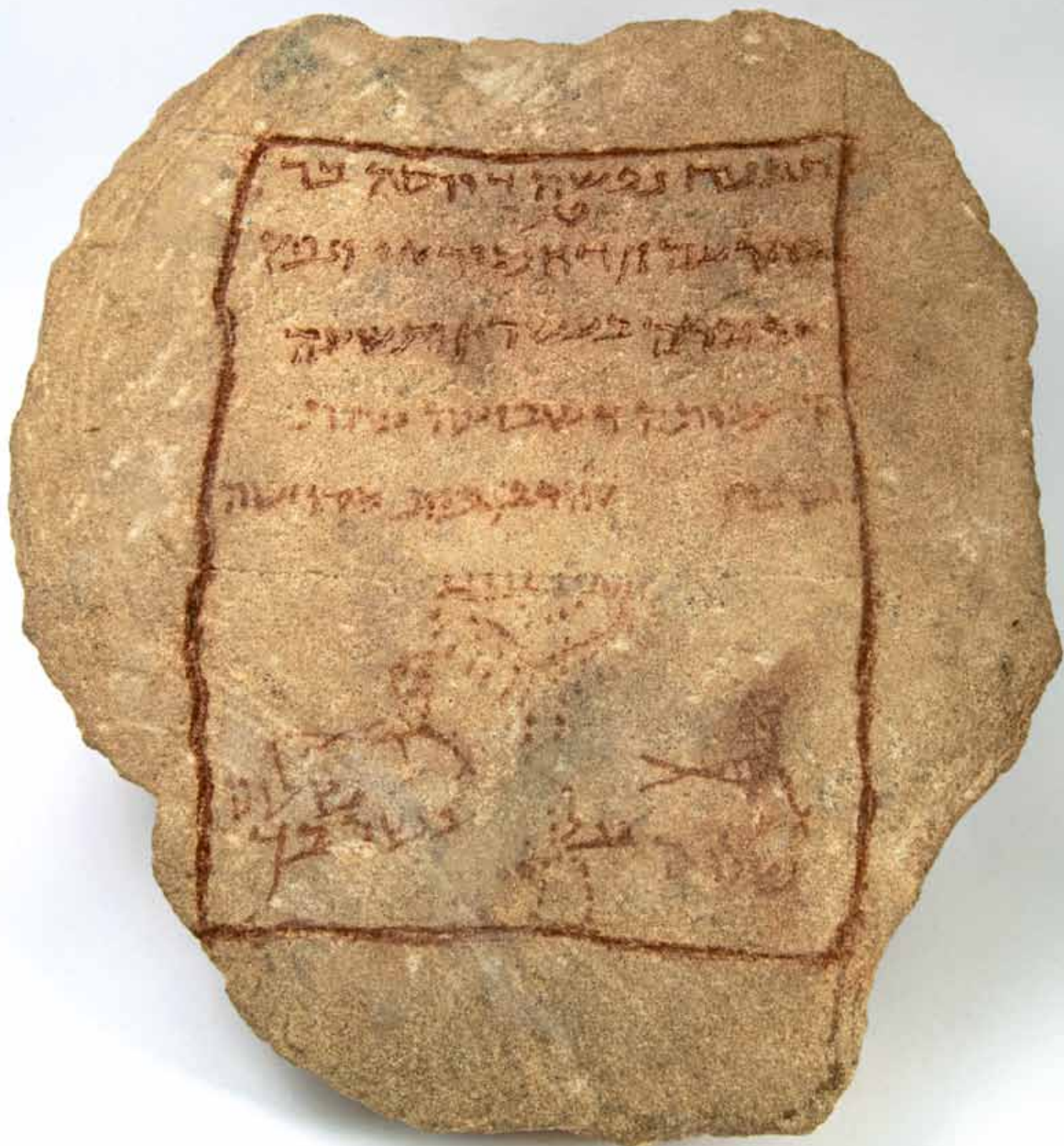
South Arabian inscription celebrating construction of the house of Yehuda Yakkuf

The inscription mentions that Yehuda Yakkuf built his house with the help of God and the prayers of the people of Israel. The central monogram, mentioning the house's name Yakrub, contains a Hebrew text: "Yehuda wrote (this), remembered for good. Amen, peace, amen!"

Translation: Yehuda Yakkuf built, laid the grounds and completed his house Yakrub, from its foundations to its crenellations, with the assistance and grace of the Lord, his creator, the Lord of life and death, the Lord of the heavens who created everything, with (the help of) the prayers of his people Israel, by the power of his lord Dhara'amar Ayman, king of Sheba, Dhu-Raydan, Ḥadhramaut and Yamnat, and by the power of his [...] and his parents. May nobody damage it, nor the royal seat in the prayer-house Ahlak [...]

Stone | Bayt al-Ashwal, Yemen | ca. 400 CE

Gar Bayt al-Ashwal 1 | Photos courtesy of P. Yule, Heidelberg

מִן הַיָּם וְעַד הַיָּם
וְעַד הַיָּם וְעַד הַיָּם
וְעַד הַיָּם וְעַד הַיָּם
וְעַד הַיָּם וְעַד הַיָּם
וְעַד הַיָּם וְעַד הַיָּם

מצבת קבורה של יהודי מחמיר שנקבר בארץ ישראל

על המצבה מופיעה כתובת בארמית המנציחה את יוסה בן אופי ומציינת כי הוא נפטר בט'פאר והובא לקבורה בארץ ישראל. המצבה נמצאה בצוער, השוכנת סמוך לחופו הדרומי של ים המלח ונזכרת בספר בראשית כאחת מערי כיכר הירדן.

בתקופת המשנה והתלמוד נחשבה צוער חלק מארץ ישראל, ויהודי התפוצות הובאו בה לקבורה. העדות המוקדמת ביותר להבאת יהודים מחמיר לקבורה בארץ מופיעה בכתובת היוונית Ομηροῦ "של החמירים" מעל פתח מערת קבורה בבית שערים (המאה השלישית לספירה).

תרגום הכתובת: תנוח נפשו של יוסה בן אופי שנפטר בעיר ט'פאר בארצם של החמירים, ויצא לארץ ישראל ונקבר ביום שישי בעשרים ותשעה בחודש תמוז בשנה הראשונה של השמיטה, היתה לשנת [400] לחורבן בית המקדש. שלום! שלום עליך בשכבך (לנוסח הארמי ראו: י' נוה, תרביץ סט [תש"ס], עמ' 624) אבן, צבע | צוער, ירדן | 469 לספירה

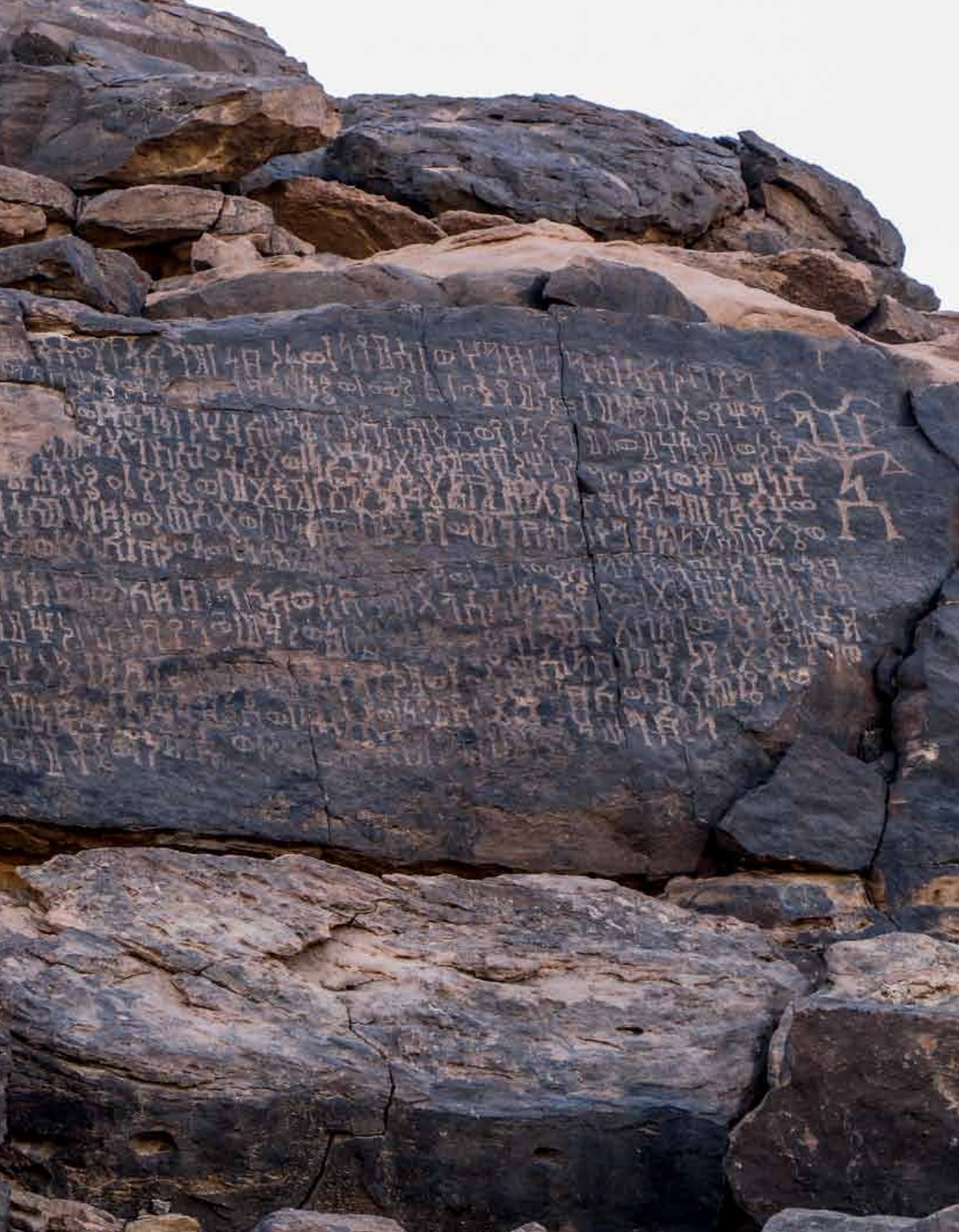
Burial stele of a Jew from Himyar buried in the Land of Israel

The Aramaic inscription commemorates Yose son of Awfay who died in Zafar and was buried in Zoar, near the southern shore of the Dead Sea. Zoar is mentioned in Genesis as one of the towns of the Jordan plain. In the Mishnaic and Talmudic periods, Zoar was considered to be within the Land of Israel, and diaspora Jews were brought there for burial. The earliest evidence for burial of Himyarite Jews in the Land of Israel is the Greek inscription Ομηροῦ "Of the Himyarites" located over a burial cave in the ancient Jewish cemetery of Beit Shearim (3rd century CE).

Translation of the inscription: May the soul of Yose son of Awfay rest (in peace), who died in the city of Zafar, in the land of the Himyarites, went out to the Land of Israel, and was buried on Friday, day twenty-nine of the month Tammuz, in the first year of the seven-year cycle, which is year [400] since the destruction of the Temple. Peace! Peace be upon you resting (here) (for the Aramaic text, see J. Naveh, Tarbiz 69 [2000], p. 624).

Stone, paint | Zoar, Jordan | 469 CE

Cindy and David Sofer Collection

מטבע של ישראל מלך אקסום

המטבע נטבע כמה עשרות שנים אחרי כיבוש חִמְיָר על ידי ממלכת אקסום. שמו של המלך מופיע על המטבע ביוונית לצד דמותו וסמלי צלב. זהב | אתיופיה | 570-590 לספירה בקירוב

A coin of Israel, king of Axum

This coin was minted a few decades after the Axumite conquest of Ḥimyar. The king's name appears on the coin in Greek along with crosses, around his portrait. Gold | Ethiopia | ca. 570–590 CE

IMJ 83.8666 Israel Museum Collection (gift from the collection of Abraham D. Sofaer and Marian Scheuer Sofaer, Palo Alto)

כתובת סלע שנכתבה על ידי מנהיגי שבטים המהללים את ד'וֹנוּאָס; הכתובת מסתיימת במילים "(בעזרת) אדון היהודים, המהולל ביותר"

תרגום שורות 1-3: יברך האל, אשר לו השמים והארץ, את המלך יוסף אַסְאָר ית'אָר, מלך כל השבטים, ויברך את מנהיגי השבטים ... אשר תמכו באדונם יוסף אַסְאָר ית'אָר כאשר הוא שרף את הכנסייה והרג את האתיופים בט'פָאָר ... חריתה על סלע | אֵל־חִימָא, ערב הסעודית | 523 לספירה

Rock inscription, written by tribal leaders in praise of Dhu Nuwas; the text ends with the words "(With the help of) the Lord of the Jews, the highly praised"

Translation of lines 1–3: May God, to whom belong the heavens and the earth, bless the king Yusuf As'ar Yath'ar, king of all the tribes, and may He bless the tribal leaders ... the supporters of their lord, the king Yusuf As'ar Yath'ar, when he burnt the church and killed the Ethiopians in Ḥafar ...

Engraving on stone | Al-Ḥima, Saudi Arabia | 523 CE

Ja 1028 | Courtesy of the Saudi Arabia Tourism Guide, photographer: Florent Egal

פסל ראש מממלכת אקסום שעיטר אולי חלק עליון של גלוסקמה

חרס | אתיופיה | האלף הראשון לספירה

A head statuette from the kingdom of Axum which may have decorated the top of an ossuary

Baked clay | Ethiopia | First millennium CE

IMJ B04.1588 Israel Museum Collection (purchased through the bequest of Madaleine Challette Lejwa, Ellen and Jerome L. Stern, and the Faith-Dorian and Martin Wright family, New York, to the American Friends of the Israel Museum)

THE JEWS OF YEMEN – FROM SHEBA TO JERUSALEM

YOSEF YUVAL TOBI

Ancient Jewish roots in Yemen

Biblical echoes of early links between South Arabia and the Land of Israel depict Yemen as a source of aromatics, gold and precious stones. Genesis 37:25 describes "a caravan of Ishmaelites coming from Gilead, their camels bearing gum, balm, and ladanum to be taken to Egypt." 1 Kings 9–10 tell the story of the voyage of King Solomon's fleet to Ophir, possibly in Yemen, and the visit of the Queen of Sheba to Jerusalem. According to tradition, earliest Jewish settlement in Yemen dates to the time of Jeremiah's prophecies of the coming destruction of the kingdom of Judah (586 BCE). The tradition is supported by a South Arabian inscription from around 600 BCE, describing its author's travels to "the towns of Judah."

Numerous archaeological finds dating between the destruction of the Second Temple (70 CE) and the rise of Islam reveal ways in which Yemen's Jews were connected to the Land of Israel. A 3rd century CE Greek inscription, Ομηριτων "Of the Himyarites," records the burial of a Jew from the South Arabian kingdom of Himyar in the prestigious Jewish cemetery at Beit Shearim where members of the Sanhedrin were buried. This suggests that at least for several generations before the inscription's date – in other words, by the 2nd century CE at the latest – Yemen was home to a reputable Jewish community, whose links with the Land of Israel were firm enough for one of its leaders to be brought for burial in the cemetery of the Sanhedrin,

the highest Jewish institution of the period. Another Greek inscription was found in a 3rd century CE synagogue in the city of Cana (Qāni') on Yemen's southern coast – an Indian Ocean port which played a major role in the South Arabian aromatics trade.

An important Sabaic inscription of the 5th century CE from Ḥaṣī, north-east of al-Bayḍā' in southern Yemen, describes establishment of an exclusively Jewish cemetery and mentions the synagogue Ṣuri'el nearby. This inscription, rich in terms borrowed from Jewish Aramaic, also reflects a link with the Land of Israel.

Another key inscription on a stone stele dates to before the Muslim conquest of Yemen (628), now in secondary use in a mosque in the village Bayt al-Ḥāḍir, around 15 km east of Ṣan'ā'. This inscription lists, in Hebrew, the names of the 24 priestly courses (*mishmerot ha-kehunna*), connecting them to different towns in the Galilee. It was apparently written by members of a priestly family from the Land of Israel who migrated to Yemen and wanted to commemorate the tradition of the priestly courses. Links between the Jews of Yemen and the Land of Israel are also apparent in customs of legal conduct, liturgy and daily life, mentioned in Early Rabbinic literature and preserved only by the Yemenite Jews until recent times.

Archaeological finds indicate that ancient Jewish communities throughout Yemen were organized in a similar way to their contemporary communities in the Land of Israel. Organization was based around three

יהודי תימן - משבא לירושלים יוסף יובל טובי

שורשיה של יהדות תימן

עדויות רבות במקרא על קשרי תימן וארץ ישראל, וכולן בעניין יבוא בשמים, זהב ואבני חן מתימן. הקדומה שבהן (בראשית לז, כה) מספרת על "אַרְחַת יִשְׁמָעֵאלִים בָּאָה מִגְּלָעַד וְגַמְלִיָּהֶם נִשְׂאִים נְכֹאֵת וְצָרִי וְלֹט הוֹלְכִים לְהוֹרִיד מִצְרַיִמָּה". עדויות נוספות עולות מן המסופר על שלמה המלך, שבנה צי אניות המיועד להפליג לאופיר (אותה יש לאתר אולי בתימן), ומלכת שבא ביקרה אותו בירושלים (מלכים א' ט, כו – יג). לפי מסורות יהודי תימן, ראשית יישובם שם בעקבות נבואות ירמיהו על חורבן ממלכת יהודה (586 לפנה"ס). מסורת זו נתמכת בכתובת מ־600 לפנה"ס לערך, המזכירה את מסעותיו של סוחר מדרום ערב ל"ערי יהודה".

ממצאים ארכאולוגיים רבים מן התקופה שלאחר חורבן הבית השני (70 לספירה) ועד עליית האסלאם מלמדות על הזיקה הברורה בין יהדות תימן לבין ארץ ישראל. כתובת יוונית Ομηριτων "של הִמְרִים", מן המאה השלישית לספירה, שנחשפה במתחם קברי הסנהדרין בבית שערים, מוכיחה כי נכבד יהודי מממלכת חִמְרִ שבדרום ערב נקבר במתחם יוקרתי זה. אפשר להסיק מכך שכבר כמה דורות לפני תאריך הכתובת, ובמילים אחרות, כבר במאה השנייה לספירה, לכל המאוחר, ישבה בתימן קהילה יהודית מכובדת ומבוססת מבחינה כלכלית, שקשריה עם ארץ ישראל היו כה הדוקים עד שאחד מנכבדיה נקבר בקברי הסנהדרין.

כתובת יוונית נחשפה גם בבית כנסת יהודי מן המאה השלישית בעיר הנמל החשובה קְאָנָא שלחוף האוקיינוס ההודי, ושדרכה עבר סחר הבשמים מדרום ערב. חשובה במיוחד הכתובת השבאית בבית הקברות היהודי בחֶאצִי צפון־מזרחית לְבִיֶצ'א שבדרום תימן, מן המאה

החמישית, שעניינה הקמת בית קברות ליהודים בלבד סמוך לבית הכנסת 'צוריאלי'. הכתובת, העשירה במיוחד ברכיב יהודי־ארמי, מלמדת אף היא על זיקה לארץ ישראל.

לבסוף נציין את מצבת האבן מלפני הכיבוש המוסלמי של תימן (628), הנמצאת כיום במסגד הכפר בית אֶלְחֶאצִ'ר כ־15 ק"מ מזרחית לצנעא, ובה חרותים בעברית שמותיהם של כ־2 משמרות הכהונה, כל אחד מהם לצד שמה של אחת מערי הגליל. כתובת זו נכתבה ככל הנראה בידי משפחת כוהנים שנתגלגלה מארץ ישראל וביקשה להנציח את מוסד המשמרות. אישוש לזיקה בין יהדות תימן לבין ארץ ישראל עולה אף ממנהגים בהלכה, בליטורגיה ובאורחות חיים המתועדים בספרות חז"ל ושנשתמרו בקרב יהודי תימן בלבד עד הדור האחרון.

עוד עולה מן הממצאים הארכאולוגיים, כי הקהילות היהודיות, שהיו פרושות על פני תימן כולה, התנהלו על בסיס קהילתי המוכר היטב מארץ ישראל, כולל שלושת המוסדות החיוניים: בתי כנסת (לפחות שנים עשר), בתי קברות ומקוואות טהרה. מעמד היהדות בממלכת חִמְרִ התחזק עד כדי כך, שב־375 לערך אימץ אותה בית המלוכה, ורבים מבני המקום התגיירו ואף הזדהו עם ישראל.

המלך המתיהד האחרון של חִמְרִ, יוסף אֶסְאֵר ית'אֵר, המוכר גם בכינוי ד'וֹ נֶאֱס ("בעל התלתלים"), מֶלֶךְ משנת 522 עד 525 או 530 לספירה. הוא ביקש לגייס את הממלכה הפרסית למאבק בממלכות הנוצריות – ביזנטיון ואַקְסוּס – אך צבא אַקְסוּס מיגר את צבאו והשלטון עבר לידי הנוצרים האתיופים. התקוות להשיב את שלטון היהדות עלו מחדש לאחר כחמישים שנה, בעקבות התקוממות תושבי חִמְרִ בראשות סִיף אבן ד'וֹ יֶזֶן בסיוע הצבא הפרסי.

main institutions: synagogues (at least twelve synagogues are known from Yemen), cemeteries and ritual baths (*miqwah*). The standing of Jews in the kingdom of Ḥimyar, which controlled the whole region of Yemen, was so strong that around 375 CE the Ḥimyarite royal dynasty adopted Judaism, which led many of the local population to do the same and identify with the nation of Israel.

The last Judaizing king of Ḥimyar, Yūsuf Asʿar Yathʿar, known also as Dhū Nuwās ("he of the curls"), reigned from 522 to 525 or 530. His attempt to align himself with Sassanian Persia in the struggle against the Christian kingdoms of Byzantium and Axum led to an invasion by Axumite armies, the defeat of Ḥimyar and the establishment of Christian Ethiopian rule in the land. The hope of re-establishing Jewish power in Yemen resurged about fifty years later, with an uprising against Ethiopian rule led by Sayf ibn dhū Yazan and assisted by a Persian army.

Yemenite Jews under Islamic rule

From 628 until 1962, the Jews of Yemen were subject to the subordinate status of *dhimmī* under the rule of Muslim dynasties. When Muhammad's armies conquered Yemen, he ordered not to force Islam on the Jewish population. Only a few of the Jews converted; most famously Kaʿb al-Aḥbār and ʿAbd Allah ibn Sabāʾ al-Ḥimyarī. To underscore the Jews' subservient status, Muhammad imposed the *jizya* tax for protection (*dhimma*) by the Muslim authorities. The Jews' status did not change under the Umayyad and Abbasid caliphates, although there is no evidence that the Pact of ʿUmar – a canonical Muslim document

determining *dhimmī* status – was ever applied to the Jews of Yemen.

A major turning point came in 896, with the rule of the Shiʿite Zaydi imams – the most stable regime in the history of Muslim Yemen, whose impact on the status of the Jews of Yemen was profound. A treaty (*ṣulḥ*) between the first Zaydi imam, Yaḥyā al-Hādī ʿilā-l-Ḥaqq, and the Christian and Jewish communities of Najrān granted Jews the right to own land but imposed a tax of one-ninth of all harvests. The Jews were not allowed to keep Muslim slaves or build new synagogues. However, this treaty makes no mention of the humiliating discriminatory conditions imposed upon Jews in other Muslim states throughout history.

The 10th century saw another crucial change for the Jewish community of Yemen, with the development of maritime trade with India via the Indian Ocean port of Aden. Participation in sea trade enabled the Jews of Yemen to establish themselves within the wider network of Jewish communities in the Muslim world, both economically and spiritually. This was also the basis of the Yemenite Jews' contact with Maimonides, the head of the Jewish community of Cairo and the personal physician of the Ayyūbid sultans of Egypt who ruled Yemen in the late 12th century.

When, in 1172, a messianic claimant rose in Yemen, the leader of the Jews of Yemen turned to Maimonides for guidance, and the latter responded with the famous Epistle of Yemen. In 1199, when Yemenite Jews were forcibly converted to Islam by the Ayyūbid ruler, Maimonides used his authority again to help them, arguing that forced conversion contradicted Islamic law and was invalid.

יהודי תימן תחת שלטון האסלאם

מאז 628 ועד 1962 חיו יהודי תימן כבני חסות (ד'מים) תחת שלטון מוסלמי. עם כיבוש תימן ציווה מֶחמד שלא לכפות עליהם את האסלאם. ואמנם, יהודים מעטים בלבד התאסלמו; הידועים מכולם כְּעַב אלֶאֶחבאר ועבד אללה אבן סבאא אלחֶמְרִי. אך כדי לבטא את מעמדם הנחות, הטיל מֶחמד על היהודים את מס הג'זיה, שהקנה להם את חסות השלטון (ד'מה').

בתקופת הכליפיות האַמִיית והעבאסית לא נשתנה גורל יהודי תימן משאר היהודים, אך אין ראייה כי תנאיה של 'ברית עמר' – המקור המוסלמי הקנוני הנוגע למעמד בני החסות – הוחלו גם עליהם. השינוי חל עם ייסוד האַמאמות הַזִידית ב־896 – הגורם המדיני היציב ביותר בתימן – שעיצבה יותר מכל את מעמד המיעוט היהודי. על פי הסכם הדדי ('צ'לח') בין האמאם הַזִידִי הראשון, יחיא אלהאדי אלי אלחֶק, לבין בני החסות הנוצרים והיהודים שבעיר נַגְרָאן, נשמרה זכותם להחזיק בקרקעותיהם, אך הם חויבו לשלם עליהן מס בשיעור תשיעית. אף לא הותר ליהודים להחזיק עבדים מוסלמים ולבנות בתי כנסת חדשים. יצוין, שאין כל זכר בהסכם זה לתקנות האפליה וההשפלה המוכרות מן המדינות האסלאמיות השונות.

במאה העשירית חל שינוי מהפכני באופי יהדות תימן בעקבות המסחר הבינלאומי עם הודו שהתנקז אל נמל עֶדן והיא נעשתה חלק מן החברה היהודית בארצות האסלאם מבחינה כלכלית ורוחנית. כך גם נוצר הקשר הרוחני עם הרמב"ם, נגיד הקהילה היהודית בקהיר ורופאם הפרטי של ראשי השלטון מן השושלת האַיִבִית ששלטה גם בתימן. לא ייפלא אפוא, שבעקבות הופעת משיח שקר יהודי ב־1172, פנה נגיד הקהילה היהודית אל הרמב"ם וזה השיב ב'איגרת תימן' המפורסמת. הרמב"ם נחלץ לעזרת יהודי תימן גם לאחר שהשליט האַיִבִי בתימן ב־1199 כפה עליהם את האסלאם, בנימוק כי התאסלמותם אינה תקפה

מאחר שנעשתה בכפייה, בניגוד לחוקי האסלאם. בימי השושלת הרסולית שעלתה לשלטון ב־1229 נהנתה תימן מפריחה כלכלית ותרבותית, ובכלל זאת היהודים. אף נוצר מגע תרבותי בין מלומדים יהודים ומוסלמים, וחכמי היהודים נחשפו לפילוסופיה המוסלמית, בייחוד האַסמאעילית. עם זאת, נהגו בממלכה חוקי האפליה. מצב הרווחה של היהודים השתנה עם עליית הטאהרים לשלטון ב־1454. במאה ה־15 חלה גם התפתחות חמורה ביחס ליהודים, כשההלכה הַזִידית הושפעה מן האסכולה הַחַנְבִלית שַיַחֶסָה ליהודים היה מחמיר מאוד. ההלכה הקשה מכל הייתה כפיית האסלאם על יתומים יהודים ('גִזְרַת היתומים').

במהלך שלטון הטאהרים פעלו מעצמות זרות בגבולות הממלכה וערערו את יציבותה, ובעקבות כך התעוררה בקרב היהודים ציפייה משיחית בדמות יהודי מחצֶרְמֶת ב־1500/1499. אך הוא נתפש והוצא להורג, וכל יהודי חצֶרְמֶת גורשו ממנה.

בראשית המאה ה־16 נכנס גורם מדיני חדש לדרום חצי ערב – האימפריה העֶת'מאנית, שהביסה את הטאהרים ב־1517 והשתלטה על צנעא ב־1545. מעמד היהודים שופר, בהתאם למדיניות האימפריה העֶת'מאנית כלפי המיעוטים, אף שלא בטלו חוקי האפליה. אך יחס הרוב המוסלמי כלפי היהודים לא השתנה, והם אף הואשמו בהתקרבות לשלטון הזר נגד האינטרסים המקומיים. יחס עוין זה השפיע על השלטון העֶת'מאני, בייחוד בעקבות המרד התימני.

עם גירוש העֶת'מאנים ב־1635 חיו היהודים תחת שלטון זִידִי יציב בראשות השושלת הקאסמית. אך שנאת אנשי הדת גברה וחוקי האפליה הַזִידִים הוחלו במלואם בימי האַמאם אַסמאעיל (1644-1676). לא ייפלא אפוא שרבים מיהודי תימן, ובכללם המשורר רבי שלום שבזי, נמשכו אחר השמועות על התגלותו של שבתי צבי כמשיח ב־1666. תגובת האַמאם הייתה חריפה:

Under the Rasūlid dynasty, which rose to power in 1229, Yemen enjoyed economic and cultural prosperity, and so did its Jews.

This period witnessed cultural dialogue between Jewish and Muslim scholars, and Jewish intellectuals were exposed to Muslim philosophy. Yet, discriminatory laws against the Jews were still in force.

Conditions worsened for the Jews with the rise of the Ṭāhirid dynasty in 1454 and influence of the Ḥanbali school of Shari‘a law on the Zaydi legal teachings, with its harsh attitude to the Jews. The cruelest aspect of the new legal stance was forcible Islamization of orphaned Jewish children (known in Jewish sources as "the orphans decree").

Under Ṭāhirid rule, foreign powers extended their influence in Yemen and undermined stability. This inspired a new wave of messianic expectations among the Yemenite Jews in 1499–1500, focused on a Jew from the South Arabian kingdom of Ḥadhramaut. This messianic pretender was captured and executed, and all the Jews of Ḥadhramaut were banished from the region.

In the early 16th century, the Ottoman Empire entered the political scene. The Ottomans defeated the Ṭāhirids in 1517 and took control of Ṣan‘ā’ in 1545. The conquest led to an improvement of the Jews' status, in line with the Ottoman policy of toleration toward minorities, but discriminatory laws were not abolished. The Muslim population remained hostile toward the Jews, now accused of collaborating with foreigners against local interests. Eventually, the Muslim hostility influenced the Ottoman authorities, especially after the country rebelled against the imperial rule.

With the Ottomans driven out of Yemen in 1635, the Jews found themselves under stable Zaydi rule of the Qāsimid dynasty. Hatred of Muslim clergy toward the Jews rose, and discriminatory laws were applied in full under the rule of Imam Ismā‘il (1644–1676).

Little wonder that many of Yemen's Jews, including the great poet Rabbi Shalom Shabazī, were drawn by rumors of Sabbatai Zevi, who was alleged to have revealed himself as the Messiah in 1666. The imam's reaction was harsh: the Jews' *dhimmi* status, which gave them a measure of protection, was abolished, and new laws were imposed with the aim of further Islamization. Of those, the most memorable was "the headgears decree" (1667).

Moreover, in 1679 the Jews were banished from their towns and villages throughout Yemen to the region of Mawza‘ in the west, near the Red Sea port of Mocha. This episode, known as "the Mawza‘ exile," left a deep and lasting impression on the historical memory of the Yemenite Jews. Eventually economic considerations outweighed religious dictates, and after 18 months the surviving exiles were allowed to return.

However, the Mawza‘ exile had a lasting effect on the legal and social standing of the Jews. The drive to force conversion to Islam became stronger and affected large swaths of the Yemenite Jewish population in the following centuries. Muslim clerics reenergized attempts to expel the Jews from Yemen.

Some respite came at the time of Shalom ‘Irāqī, appointed in 1727 to oversee the imam's finances, taxation and the mint. ‘Irāqī was also head of the Yemenite Jewish community

הדת ואת חשש האמאם ממרד, ובפקודתו נהרג שְׁכָר כְּחֵיל ב־1863.

האירוע המכריע ביותר במאה הי"ט היה כיבוש צנעא על ידי התורכים ב־1872, אירוע שמימש את ציפיות יהודי תימן להתערבות חיצונית שתגאלם ממצוקתם. אכן, מעמד היהודים כ'ד'מים' בוטל רשמית, אך משזעמו מוסלמי תימן, לא מנעו התורכים באופן מעשי את גזרות האפליה. מעמד היהודים הורע עוד יותר בעקבות המרד התימני בתורכים. האמאם יחיא שכבש את צנעא ב־1905, החזיר את שהיה מקובל קודם לכן מבחינת היהודים. ההסכם מ־1910 בין התורכים לבין האמאם המורד קבע שענייני הפנים ינוהלו על ידי בהתאם להלכה הז'ידיית, וכך למעשה הקיץ הקץ לתקוות היהודים.

אך הכיבוש התורכי פתח את שערי תימן בפני ההשפעה האירופית בתחומי החיים השונים. היהודים, בניגוד למוסלמים שראו בתורכים כופרים, העריכו את חכמת בני הקהילות היהודיות מחוץ לתימן שנהנו משוויון זכויות. עוד לפני הכיבוש התורכי באו מבקרים יהודים מחוץ לתימן והביאו את בשורת ההשכלה היהודית, ובהשפעתם קמה תנועת 'דור דעה' בראשות ר' יחיא קאפח, שביקשה לשוב למקורות היהדות מימי חז"ל וימי הביניים ולבטל כליל את השפעת הקבלה והמיסטיקה. שיא הפעילות בעניין זה היה הקמת בית ספר מודרני ב־1909 בחסות השלטון התורכי ובהשפעת חברת כ"ח. בעקבות היציבות המדינית ניכר שיפור רב גם בתחום הכלכלי, אך הייתה גם פגיעה מסוימת בבעלי המלאכה היהודים בשל יבוא מוצרי תעשייה זולים. בהקשר זה תצוין התפתחותה הכלכלית של קהילת יהודי עדן תחת השלטון הבריטי, שכמה מבניה הגיעו לעושר מופלג. בעקבות הכיבוש התורכי נתחזקו קשרי יהדות תימן עם ארץ ישראל ועם יהודי אירופה ובמיוחד ארגוני הרווחה שפעלו לטובתה (כ"ח בפר"ז ואגודת

ביטול מעמד היהודים כבני חסות וגזרות רבות המכוונות להתאסלמות. מכולן נחרתה בתודעת יהודי תימן 'גזרת העטרות' (1667). למעלה מכך, ב־1679 גורשו היהודים ממקומות מושבותיהם ברחבי תימן לעיירה מְוֶזַע שבמערב, לא הרחק מעיר הנמל מוֹכְיָא על חוף ים סוף. מאורע זה, שנודע כ'גלות מְוֶזַע', נחרת יותר מכל בתודעתם ההיסטורית. בסופו של דבר גבר השיקול הכלכלי על ההכרעות הדתיות והשלטוניות, ולאחר כשנה וחצי החלו שרידי הגולים לחזור אל פנים תימן.

ברם, לאחר השיבה מגלות מְוֶזַע הוחמר מעמדם המשפטי והחברתי של היהודים והתחזקה המגמה לאסלמם, וכך ההתאסלמות נעשתה מכת מדינה בקרבם במאות השנים האחרונות. בד בבד התחדשה פעילות חכמי הדת המוסלמים לגירושם.

התאוששות חלה בימי שלום עראקי, שב־1727 לערך מונה לשר האוצר ולגובה המסים בממלכה ולמנהל המְטְבָּעָה המלכותית. עראקי שימש גם כנשיא יהדות תימן ופעל רבות למענה. אך התעשרות היהודים עוררה את זעם אנשי הדת המוסלמים ובהשפעתם הוא נאסר ב־1762, רכוש הוחרם ושנים עשר מתוך ארבעה עשר בתי הכנסת בצנעא נסגרו.

בשלהי המאה הי"ח ובראשית המאה הי"ט נחלש השלטון בעיקר בשל לחץ חיצוני של כוחות מדיניים, לחץ שהיו לו תוצאות גם מבחינת היהודים. אנשי הדת המוסלמים הטיפו למימוש שלוש גזרות ייחודיות לממלכה הז'ידיית נגדם: גזרת הגירוש, גזרת היתומים וגזרת המקמצים (בה חויבו היהודים לנקות את בתי השימוש הציבוריים). ואמנם גזרות אלו התממשו, למעט גזרת הגירוש. אף התרבו פשיטות שבטי הצפון על צנעא ושכונתה היהודית שמחוץ לחומות. בעקבות האירועים הבינלאומיים בגבולות תימן, ובעיקר כיבוש עדן על ידי הבריטים ב־1839, התעצם המתח המשיחי בדמות שְׁכָר כְּחֵיל שהכריז על עצמו כמשיח ב־1861. הדבר עורר את קנאת חכמי

and engaged in extensive advocacy on its behalf. Yet, the enrichment of Yemen's Jews aroused the anger of Muslim clerics. 'Irāqī was imprisoned at their instigation in 1762, his property confiscated, and twelve out of the fourteen synagogues of Ṣan'ā' were forcibly closed.

In the late 18th and early 19th century, centralized rule in Yemen was weakened, mainly due to pressure by foreign powers which also affected Jewish life. Muslim clergy made new efforts to promote three discriminatory measures against the Jews unique to the Zaydi state: the banishment decree, the orphans decree, and the decree on gathering dung (which forced Jews to clean excrement from public lavatories). The latter two decrees were enforced.

Furthermore, the city of Ṣan'ā', and especially its Jewish quarter located outside the city walls, suffered numerous violent attacks by northern tribes.

International developments around and within Yemen's borders, especially British conquest of Aden in 1839, led to a new wave of messianic tensions and hopes. Shukr Kuḥayl proclaimed himself as the Messiah in 1861, arousing the wrath of Muslim clerics and the suspicions of the imam, on whose order the messianic pretender was killed in 1863.

The pivotal event in Yemen's history in the 19th century was the Ottoman conquest of Ṣan'ā' in 1872, fulfilling the Jews' hope of foreign intervention that would relieve their plight. The Ottomans officially abolished the Jews' subservient status but, faced with the rage of the local Muslim population, did not redress the measures discriminating against them.

The Jews' position was further reduced with Yemen's rebellion against the Ottoman rule. Imam Yaḥyā conquered Ṣan'ā' in 1905 and re-established the earlier laws in a way which was acceptable to the Jews. Yet, the treaty which the Ottomans concluded with the imam in 1910 stipulated that Yemen's inner life should be guided by Zaydi law, shattering the Jews' hope of improving their status.

Ottoman conquest opened Yemen's doors to European influence in different spheres of life. In contrast to Muslims, who viewed the Ottoman Turks as infidels, the Jews of Yemen appreciated the wisdom of Jewish communities across the Ottoman Empire which enjoyed equal legal status.

Already before the Ottoman conquest, several Jewish travelers visited Yemen, spreading news of Jewish Enlightenment (*Haskalah*). Influenced by these visits, a new movement arose among the Jews of Yemen. Named *Dor De'ah* ("The Generation of Knowledge") and headed by Rabbi Yiḥye Qāfiḥ, this movement strove to return to the roots of Judaism laid down by early Rabbis and medieval sages, and to eradicate the influence of Kabbala and mysticism on Jewish life. The movement's activity reached a peak in 1909, with establishment of a modern-style school under the aegis of the Ottoman authorities and with assistance of the Alliance Israélite Universelle.

Political stability under foreign rule brought economic prosperity in its wake, even though the livelihoods of Jewish artisans were adversely affected by cheap industrial imports. At the city of Aden, British rule enabled the Jewish community to

למוסלמים. תנועת העלייה ב־1949-1951 סחפה כמעט את כל יהודי תימן. אך יש להדגיש, כי הם הותירו אחריהם גם חלק הגון ממורשתם הרוחנית בדמות כתבי יד ומסמכים מסוגים שונים. הניתוק בין אלפי היהודים, שהעדיפו לחיות תחת שלטון האַמאם אחמד על פי מדיניות אביו, לבין מדינת ישראל, נתן אותותיו במצבם החברתי והרוחני.

לקריאה נוספת: For further reading:

חֶבְשׁוּשׁ, ח'. תשמ"ט. קורות ישראל בתימן, בתוך: יוסף קאפח, כתבים (בעריכת יוסף טובי), ירושלים, כרך ב, עמ' 697-737
טובי, י"י. תשע"ח. יהדות תימן בצל האסלאם מראשיתו ועד ימינו, ירושלים
ניני, י'. תשמ"ב. תימן וציון: הרקע המדיני, החברתי והרוחני לעליות הראשונות מתימן 1800-1914, ירושלים
קרח, ע'. תשי"ד. סערת תימן (ערך: שמעון גרידי), ירושלים

Eraqi Klorman, B.-Z. 2014. *Traditional Society in Transition: The Yemeni Jewish Experience*. Leiden–Boston

Nini, Y. 1991. *The Jews of Yemen 1800–1914*. Chur, Switzerland

Parfitt, T. 1996. *The Road to Redemption: The Jews of the Yemen, 1900–1950*. Leiden

Robin, C. J. (ed.). 2015. *Le Judaïsme de l'Arabie Antique*. Turnhout

Tobi, Y. 1999. *The Jews of Yemen: Studies in Their History and Culture*. Leiden

Tobi, Y. Y. 2019. *Juifs et musulmans au Yémen de l'avènement de l'Islam à nos jours*. Paris

אחים' בלונדון). אף העלייה לארץ ישראל נעשתה תופעה מרכזית, לאחר שהמושל התורכי בצנעא הודיע כי יהודים יכולים לעלות ארצה, ושיירה בת כמאה וחמישים נפש יצאה בסוף 1881 מצנעא לארץ ישראל.

עם נסיגת התורכים בסוף מלחמת העולם הראשונה באה צפון תימן תחת שלטונו הבלעדי של האַמאם יחיא (1918-1948) וחיי היהודים נוהלו במסגרת החוק הַיְדִי. יחיא נתפש אמנם בעיני היהודים כמלך חסד, אך למעשה הקפיד לקיים את חוקי האפליה נגד היהודים, ובכללם גְזֵרַת המַקְמָצִים וגְזֵרַת היתומים, ואף העניש בחומרה יהודים שמכרו משקאות חריפים למוסלמים. זאת ועוד, בשל הסכסוך הערבי-יהודי בארץ ישראל פרסם ב־1920 צו האוסר על היהודים לצאת מתימן. אך למרות האיסור, אלפים מיהודי תימן עלו ארצה בין שתי מלחמות העולם, לאחר שעלה בידיהם לגנוב את הגבול לעדן. האַמאם נקט במדיניות קשוחה כלפי היהודים גם מבחינה כלכלית על מנת לסכל מוקדי כוח מרדניים ולרכז את העָצְמָה הכלכלית של המדינה בידיו.

ב־17 לפברואר 1948 נרצח האַמאם על ידי מורדים מהפכנים. צבאו של יורש העצר אחמד מיגר את המהפכה, אך לוחמיו התנפלו על השכונות היהודיות ורצחו כמה יהודים. ואף שהאַמאם החדש השליט סדר, קפצה על יהודי צנעא צרה אחרת בעקבות החלטת האו"ם בכ"ט בנובמבר 1947 והקמת מדינת ישראל ב־15 במאי 1948. היהודים הואשמו ברצח שתי בנות מוסלמיות, עשרות ממנהיגיהם עונו ונאסרו ושחררו רק לאחר תשלום כופר עצום. לא ייפלא אפוא, כי פעילות שליחי מדינת ישראל בקרב היהודים לעלות ארצה נענתה בהתלהבות.

אך מלבד האיסור על העלייה עוד מימי האַמאם יחיא, הביעה הליגה הערבית התנגדות נחרצת לעלייה. רק לאחר שתדלנות נמרצת אישר אחמד ליהודים במרץ 1949 לצאת מתימן לאחר שימכרו את רכושם ויורו את מלאכותיהם

prosper and some of its members amassed large fortunes.

In northern Yemen, Ottoman rule enabled the Jews to maintain links with the Land of Israel and with Jewish communities in Europe, and especially social welfare organizations established by them (Alliance Israélite Universelle in Paris and the Anglo-Jewish Association in London). Migration to the Land of Israel began when the Ottoman governor of Ṣan‘ā’ announced that the Jews were free to leave Yemen, and a caravan of around 150 persons set out in 1881.

The Ottomans finally left Yemen following their defeat in World War I, and northern Yemen came under Imam Yaḥyā's rule. In this period, which lasted from 1918 to 1948, the status of the Jews was determined by Zaydi law. Although considered by the Jews a benevolent ruler, Yaḥyā enforced the discriminatory measures against the Jews, including the order on gathering dung and the order of the orphans, meting out harsh punishments on Jews who sold alcohol to Muslims.

Moreover, due to the Arab-Jewish conflict in the Land of Israel, in 1920 Yaḥyā issued an official decree forbidding the Jews to leave Yemen. Despite the imam's decree, thousands of Yemenite Jews migrated to the Holy Land before World War II, crossing the border to the British-controlled Aden in secret. Yaḥyā's stance toward the Jews was also harsh economically, intended to weaken potential sources of rebellion and concentrate the state's power in his own hands.

On February 17, 1948, Yaḥyā was killed in a coup d'état. Armed forces faithful to

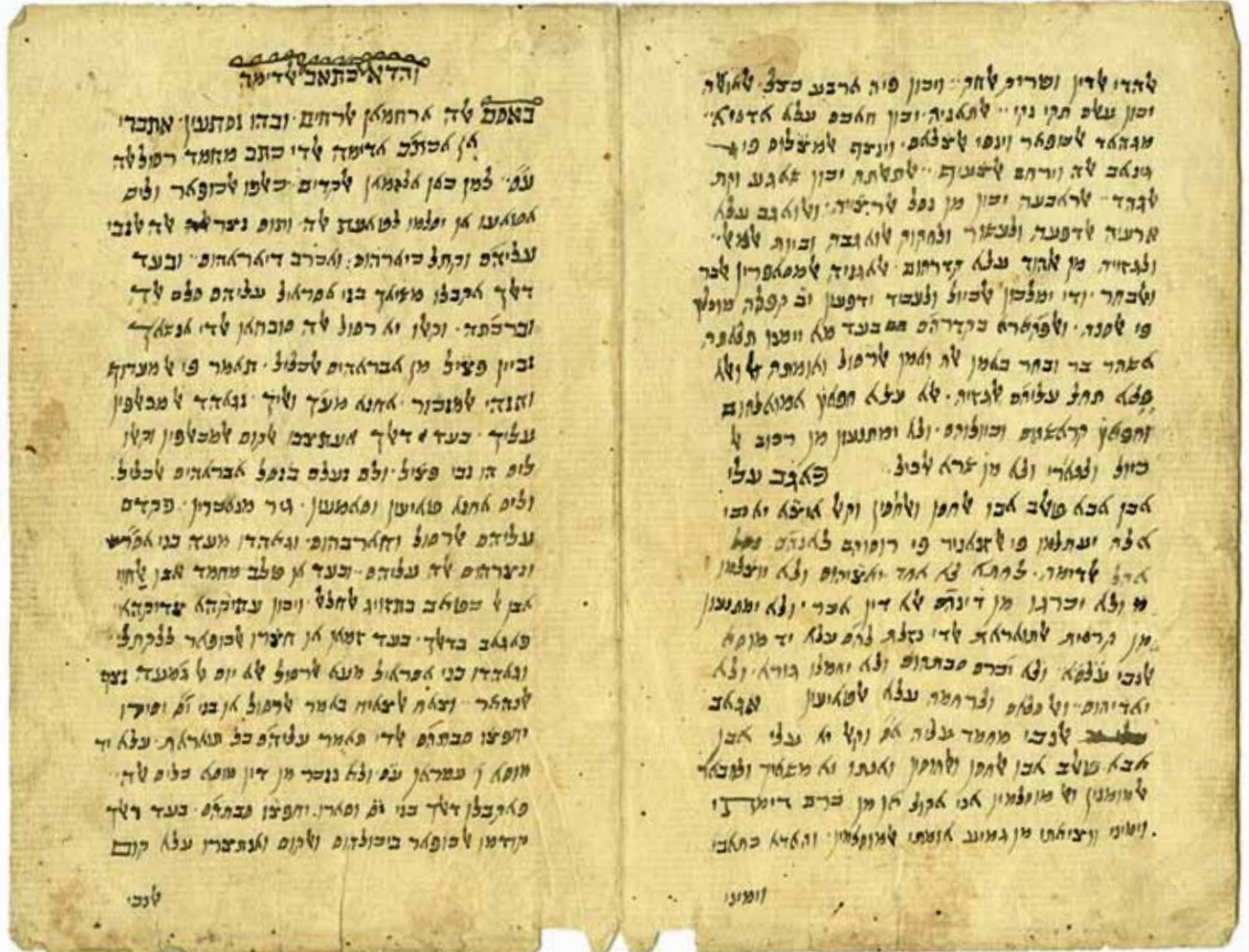
Aḥmad, the imam's son and heir, suppressed the rebels, but also attacked the Jewish quarters of Yemen's cities and killed several Jews. The new ruler soon re-established public order, but the Jews of Ṣan‘ā’ faced more adversity due to adoption of the United Nations' resolution on the partition of Palestine on November 29, 1947, and the establishment of the State of Israel on May 15, 1948. The Jews of Ṣan‘ā’ were accused of murdering two Muslim girls and dozens of their leaders were imprisoned and tortured.

They were released only after a payment of a hefty ransom. It is no small wonder that the activity of Jewish emissaries from Israel, promoting immigration to the new Jewish state, was met with excitement among the Jews of Yemen. Yet, in addition to the old decree of the imam Yaḥyā forbidding the Jews to leave Yemen, the Arab League repeatedly and forcefully expressed its opposition to Jewish immigration. Only after repeated intercession of international Jewish organizations did the imam Aḥmad, in March 1949, allow the Jews to leave Yemen on the condition of sale of their property.

The massive immigration to Israel in 1949–1951 encompassed almost the entire Jewish community of Yemen who were forced to leave behind much of their cultural patrimony, such as many ancient manuscripts and documents. A few thousands of Jews preferred to stay under Imam Aḥmad's rule, in the same status which they had under his father. They were forced to sever all ties with the State of Israel, which severely impaired their social and religious life.

For further reading, see p. 61

עמוד הפתיחה של "כתב ההגנה של מוחמד ליהודי תימן"

על פי כתב ההגנה, שחובר בערבית יהודית (ערבית באותיות עבריות) בין המאה ה־13 למאה ה־18, העניק הנביא מוחמד ליהודים מעמד של בני חסות, לאחר שנלחמו לצדו ביום השבת. זהו חיבור ספרותי שבאמצעותו ביקשו יהודי תימן לשפר את מעמדם הנחות ביחס למוסלמים. נייר, דיו | תימן | המאות ה־19-20

Opening page of "Muhammad's Writ of Protection for the Jews of Yemen"

The "Writ of Protection," composed in Judeo-Arabic (Arabic in Hebrew writing) between the 13th and 18th centuries CE, claims that the Prophet Muhammad granted the Jews their "dhimmi" status after they fought for him on a Sabbath. Through this literary work, the Jews of Yemen sought to raise their inferior status in the Muslim society.

Paper, ink | Yemen | 19th–20th century

Collection of Yosef Yuval and Tsvia Tobi, Rehovot

**תיק לספר תורה עם "עצי חיים"
מעוטרים ברימונים**
עץ צבוע, פליז | תימן | המאות ה־19–20

**Case for a Torah scroll with
holding poles ("Trees of Life") with
pomegranate decorations**
Painted wood, brass, silver | Yemen |
19th–20th century
Collection of Sagiv Machpud

כתב יד של הלכות שחיטה מתוך משנה תורה לרמב"ם עם פירושים

מעמדו של הרמב"ם (1138-1204), כגדול חכמי ישראל התקבע בקרב יהודי תימן כבר בחייו ונותר איתן עד ימינו. נייר, דיו | תימן | המאה ה-18

Manuscript of Laws of Ritual Slaughter from Maimonides' Mishneh Torah with commentaries

The Jews of Yemen acknowledged Maimonides, Rabbi Moshe son of Maimon (1138–1204), to be the greatest Jewish sage already during his lifetime, and he is still considered as such among them.

Paper, ink | Yemen | 18th century
Collection of Yosef Yuval and Tsvia Tobi, Rehovot

מגילת אסתר בתרגום לערבית יהודית

מגילה זו, הכתובה בשפת הדיבור
השגורה בפי יהודי תימן, נועדה לקריאה
בחג הפורים בפני נשים.
קלף, דיו | תימן | המאות ה־19-20

The Scroll of Esther in Judeo-Arabic translation

The text was translated into the
everyday language spoken by
Yemenite Jews to be read
to women on Purim.

Parchment, ink | Yemen |
19th–20th century

Collection of Sagiv Machpud

עמוד מתוך מגילת איכה (ב, כ-ג, א) עם תרגום לערבית, בכתב ידו של רבי שלום שבזי

רבי שלום שבזי היה מחכמיה הבולטים של יהדות תימן וגדול משורריה. הטקסט מנוקד בניקוד בבלי, שנכתב מעל האותיות. שיטת ניקוד זו פותחה בבבל באלף הראשון לספירה ושימשה את יהודי תימן עד עלייתם לארץ. נייר, דיו | תימן | המאה ה-17

Page from Lamentations (2:20–3:1) with an Arabic translation, in the handwriting of Rabbi Shalom Shabazi

Rabbi Shalom Shabazi was one of Yemen's most prominent Jewish sages and its greatest Jewish poet. The text is accompanied by Babylonian vocalization marks, written above the letters. This vocalization, developed in Babylonia in the first millennium CE, was used by Yemenite Jews until their return to Israel.

Paper, ink | Yemen | 17th century

Collection of Yosef Yuval and Tsviva Tobi, Rehovot

דיוואן עם שיר משיחי מאת רבי שלום שבזי
בשירו "בחלום לילה חלמתי" ביטא שבזי את הכמיהה לגאולה ולעלייה לציון שהתפתחה סביב דמותו של שבתאי צבי בעקבות נבואת נתן העזתי בשנת התכ"ו (1665/6). התקוות התנפצו עם התאסלמותו של שבתאי צבי, אך הציפייה המשיחית המשיכה לקנן בלב יהודי תימן עד עלייתם לארץ. נייך, דיו | תימן | המאה ה־18

**Diwan with a messianic poem
by Rabbi Shalom Shabazi**
In the poem "I Saw in a Night Dream," Shabazi expressed longing for redemption and return to Zion, focused on Sabbatai Zevi in the wake of the prophecies of Nathan of Gaza in 1665/6. The expectations were shattered when Sabbatai Zevi converted to Islam. Yet, the messianic hope lived on in the hearts of Yemen's Jews until their return to the Land of Israel.
Paper, ink | Yemen | 18th century
Collection of Yosef Yuval and Tsivia Tobi, Rehovot

**מקטר בצורת בית ומקטר בדמות מזבח
בעל ארבע קרניים (כיום חסרות)**

במקטרים מעין אלה נהגו יהודי תימן להבעיר שרף של צמחי קטורת, להם נודעה משמעות מיוחדת בחייהם. בטקס ההבדלה העלו יהודי תימן קטורת שריחה רומם את רוחם של יושבי הבית במעבר בין קודש לחול. כלות יהודיות התבשמו אחרי הטבילה במקווה בעשן קטורת משרף עץ הלבנה שיובא מאינדונזיה, וריחו נודע כמעורר תשוקה. לאחר הלידה, הוקטר שרף המור במשך ארבעים יום כדי להגן על היולדת והתינוק – ריחו הייחודי נחשב סגולה להרחקת מזיקים. לקטורת הלבונה יוחס כוח המגן על נשמתו של המת מפני רוחות רעות שאיימו לחטוף אותה. סְטִיאָטִיט כהה | צעדה וצנעא, תימן | ראשית המאה ה־20

**Two incense burners, one house-shaped
and the other in the form of an altar with four horns
(now missing)**

The Jews of Yemen burnt aromatic resins in incense burners such as these, and luxurious incense held special meaning. During the Havdalah ceremony that marks the end of the Sabbath, the Jews of Yemen would burn incense in their homes to lift spirits at the beginning of a new week. After immersion in a ritual bath, Jewish brides would be steeped in a cloud of incense from styrax resin, imported from Indonesia and thought to awaken sexual desire. Myrrh was burnt for 40 days after childbirth in the belief that its unique odor would protect the mother and child from harm. Frankincense was believed to protect the soul of the dead from evil spirits.

Dark steatite | Şa'ada and Şana'a, Yemen | Early 20th century

IMJ L-B99.0185, L-B99.0234 Collection of the Israel Museum
(Carl Rathjens Collection, on permanent loan from Salman Schocken, Tel Aviv)

Acknowledgements

We are exceedingly grateful to Ami Gluska, Dr. Yigal Ben-Shalom, Adiel Ben-Shalom and Prof. Yosef Yuval Tobi for their input and guidance.

The exhibition and catalog were greatly enriched by the expertise of the following scholars who contributed informative articles which appear in the online version of this catalog.

We thank Prof. François Bron, Dr. Sabina Antonini de Maigret, Prof. André Lemaire, Prof. Christian Julien Robin, Prof. Yosef Yuval Tobi, and Ester Muchawsky-Schnapper. Special gratitude is due to Dr. Antonini de Maigret and Prof. Ahmad Al-Jallad for their study of the artifacts and to Prof. Bron and Prof. Robin for helping decipher the South Arabian inscriptions. We are grateful to the institutions that have loaned artifacts from their collections: the Israel Antiquities Authority, the Israel Museum, the Archaeology Department of the Civil Administration, Hebrew Union College, the Hecht Museum, the L. A. Mayer Museum for Islamic Art, and the Road Safety and City Improvement Departments of the Municipality of Jerusalem.

We thank Jessica Waller, Cindy and David Sofer, Shula and Lenny Wolfe, Prof. Yosef Yuval and Dr. Tsivia Tobi, Sagiv Machpud, Guy Erlich and Avi Cohen for lending important items from their personal collections.

Photographs have greatly enhanced both the catalog and the exhibition and we want to thank Prof. Paul Yule who provided otherwise unobtainable images, Moshe Caine who expertly captured the artifacts, and especially Naftali Hilger whose spectacular images transport us to the vistas and landscapes of Yemen.

תודות

אנו מודים מקרב לב לעמי גלוסקה, ד"ר יגאל בן-שלום, עדיאל בן-שלום ופרופ' יוסף יובל טובי על עזרתם בכל שלבי העבודה על תערוכה זו.

בהכנת התערוכה והקטלוג סייעו לנו חוקרים העוסקים בדרום ערב העתיקה ובתולדות יהודי תימן, שחלקו עמנו את ידיעותיהם המקיפות ועצותיהם הנבונות, ואף תרמו מאמרים מאירי עיניים לגרסה המקוונת של קטלוג זה.

חובה נעימה היא לנו להודות לפרופ' פרנסואה ברון, ד"ר סבינה אנטוניני דה-מגרה, פרופ' אנדרה למיר, פרופ' כריסטיאן ז'ולין רובן, פרופ' יוסף יובל טובי ואסתר מוצ'בסקי-שנפר.

תודה מיוחדת נתונה לפרופ' ברון ולפרופ' רובן על שסייעו לנו בקריאת הכתובות בדרום-ערבית עתיקה המוצגות בתערוכה, וכן לד"ר אנטוניני דה-מגרה ולפרופ' אחמד אל-ג'לאד על עזרתם בחקר המוצגים. התערוכה לא הייתה יוצאת לפועל ללא עזרתם של מוסדות ואנשים פרטיים שהשאלו מוצגים השופכים אור על תקופות ונושאים שונים.

אנו רוצים להודות לעמיתינו מרשות העתיקות, מוזיאון ישראל, קמ"ט ארכיאולוגיה איו"ש, היברו-יוניון קולג', מוזיאון הכט, יד ל. א. מאיר מוזיאון לאמנות האסלאם, ומחלקת הבטיחות בדרכים, אגף לשיפור פני העיר בעיריית ירושלים.

אנו מודים מקרב לב לבתיה בורובסקי, ג'סיקה וולר, סינדי ודוד סופר, שולה ולני וולף, פרופ' יוסף יובל וד"ר צביה טובי, שגיב מחפוד, גיא ארליך ואבי כהן על השאלת פריטים חשובים מאוספיהם לתערוכה.

על הצילומים שהעשירו את התערוכה והקטלוג אנו מודים לפרופ' פול יול שהעמיד לרשותנו צילומים ייחודיים, למשה קן שצילם את המוצגים במקצועיות, ובמיוחד לנפתלי הילגר שצילמו המרהיבים העירו לחיים את נופיה של תימן.

THE PRE-ISLAMIC CIVILIZATION OF SOUTH ARABIA

FRANÇOIS BRON

Political history

Among the great civilizations of the ancient Near East, the civilization of South Arabia, which flourished for a millennium and a half before the advent of Islam, is certainly the least known, due to its geographic isolation. Mentions of South Arabia in external sources are extremely rare before the 6th century CE and consequently we must rely on local inscriptions in order to reconstruct the history of the region. Until around 1970, only a few explorers had traveled South Arabia – the land today known as Yemen. An initial archaeological mission in the early 1950s faced serious difficulties, both with regard to logistics and contact with the local population. Only with the establishment of the Republic of Yemen in 1962 could research into ancient South Arabia really take off.

Yemen is a country very different from the rest of the Arabian Peninsula and its vast deserts. It is a mountainous country, whose highest peak rises to 3,632 meters, not far from Sana'a, the modern capital. The ancient South Arabian civilization was born in the valleys that descend from those mountains to the interior desert of Arabia. The valleys, today very inhospitable, were made fertile by highly developed irrigation networks.

The origins of the South Arabian civilization remain obscure, because archaeological excavations have reached

sufficiently deep layers only at a couple of sites – most importantly, at Yalā and Ṣirwāḥ in the Wādī Dhana basin, around 100 km east of Sana'a. The discoveries at these sites suggest that the South Arabian writing existed already around 1000 BCE, if not earlier, and the kingdom of Saba (biblical Sheba) was extant around 900 BCE. Yet, the substance of South Arabian history in the 10th century BCE – the supposed time of the Queen of Sheba – still eludes us. In a slightly later period, starting with the 8th century BCE, four main kingdoms are traditionally distinguished, each occupying a specific valley. These are, from the north to the south-east: the Minean kingdom with its capital Ma'in, in the Jawf; the kingdom of Saba (biblical Sheba) with its capital Marib, in Wādī Dhana; the kingdom of Qatabān with its capital Timna', in Wādī Bayḥān; and the kingdom of Ḥaḍramawt with its capital Shabwa, in Wādī Ḥaḍramawt.

The earliest detailed historical texts available to us are two monumental inscriptions found in the temple of the great Sabaeen god Almaqah at Ṣirwāḥ, a sort of *res gestae* of two rulers of the kingdom of Saba who are also mentioned in Assyrian sources: Yitha'amar Watar son of Yakrubmalik, active in the late 8th century BCE, and Karib'il Watar son of Dhamar'alī, active in the early 7th century BCE. These exceptional documents

throw a spotlight on the political situation at the time of their writing, but they presuppose a preceding formative period about which we know practically nothing. The two inscriptions reveal the extent of the struggles between the different kingdoms, the formation and reversals of alliances and the efforts of Saba to control the incense route, the main economic resource of the region. At that time, the kingdom of Saba secured for itself political hegemony which would last for about two centuries, and its ruler adopted the title *mukarrib*, whose etymology is disputed but which seems to reflect this pre-eminence.

In the Jawf, north of Saba, several city-states coexisted: some as independent kingdoms, and others subject to Saba. When the power of Saba weakened, for reasons unknown to us, it was Ma'in that unified the Jawf and created the Minean kingdom. This kingdom was mainly focused on trade, creating a colony at Al-'Ula (Dedan) in northwestern Arabia and leaving traces of its merchants' travels to Egypt and Delos. The Minean kingdom lasted until the end of the first millennium BCE, gradually submerged by nomadic Arab populations migrating from the north. In 25 BCE, the Roman prefect of Egypt, Aelius Gallus, was sent by the emperor Augustus to conquer South Arabia, which the Romans named *Arabia felix*, "Arabia the Prosperous," due to its richness in aromatics and spices. Although the expedition of Aelius Gallus did not achieve its military goal, it may have nonetheless occasioned the fall of the Minean kingdom.

The second half of the first millennium BCE is a poorly documented period. It

seems that the kingdom of Saba lost its pre-eminence in favor of Qatabān, whose rulers now held the title of *mukarrib*. They extended their power over a large area west of their original domain, into the southern highlands, but had to fight both the Sabaeans to the northwest and Ḥaḍramawt to the east. From the end of the 2nd century BCE, the highland tribes gradually regained their independence – especially Ḥimyar, destined to play a vital role in the later history of Yemen, but also Madhā and Radmān. At the beginning of the Common Era, Qatabān was reduced again to Wādī Bayḥān, and was subsequently conquered by Ḥaḍramawt toward the end of the 2nd century CE. At that time, the kingdom of Ḥaḍramawt tried to assert its dominance, launching expeditions into the Jawf and south of the highlands, and founding a colony in the distant Ḍafār, on the border of present-day Oman.

Ḥimyar, on its part, sought to seize power in Marib: in the first century CE, the city of Marib was apparently ruled by a Ḥimyarite dynasty whose rulers took the title "king of Saba and Dhū-Raydān"; the second element of this title represents the Ḥimyarite confederation. Toward the middle of the 2nd century CE, an extensive conflict pitted Saba against Ḥaḍramawt, Qatabān and the Radmān tribe. The crisis led to the disappearance of Qatabān and, on the Sabaean side, to a struggle between several tribal chiefs for possession of the throne of Marib. This resulted in a rupture between Saba and Ḥimyar, and it was a tribal chief from the highlands north of Sana'a who eventually imposed his power and founded a new dynasty.

The third century CE was characterized by a constant rivalry between Saba and Ḥimyar, further complicated by tense relations between Saba and Ḥaḍramawt, and also by the struggle against a new protagonist who gained a foothold in the coastal region of Tihāma: the Ethiopian kingdom of Axum from the other side of the Red Sea. The latter had initially supported Saba against Ḥimyar, and then Ḥimyar against Saba, before alienating both opponents and being driven out of Yemen.

Saba and Ḥaḍramawt had initially concluded an alliance, sealed by a marriage between the king of Ḥaḍramawt and the sister of the king of Saba. But relations between the two brothers-in-law soon soured, and in around 230 CE the Sabaeen army seized Shabwa, the capital of Ḥaḍramawt, and took its king prisoner. The kingdom of Ḥaḍramawt continued to exist for about a century after these events, but its power was broken.

The final throes of the rivalry between Saba and Ḥimyar remain obscure, but from the end of the 3rd century CE, Ḥimyarite rulers sat on the throne of Marib. The struggle against Ḥaḍramawt resumed, and many military expeditions were needed to achieve dominance. At the beginning of the 4th century, the Ḥimyarite kings took the title "king of Saba, Dhū-Raydān, Ḥaḍramawt and Yamanat." From that time on, Yemen was united under a single political entity, and the Ḥimyarite rulers turned their ambitions toward the interior of the Arabian Peninsula, leading many raids to the north, as far as Riyadh.

With the spread of monotheistic

religions, Judaism and Christianity, Yemen emerged from its isolation and became a bone of contention between the great powers of the time: Byzantium and Persia. When a Ḥimyarite king who had converted to Judaism began persecuting Christians, it provoked a strong reaction from the Christian kingdom of Axum in Ethiopia, whose army invaded Yemen, overthrew and killed the Ḥimyarite king, and installed in his place a Christian ruler of Ethiopian origin. The South Arabian civilization was now exhausted, and it was Sassanian Persia that seized control of Yemen in around 570 CE.

Languages and writing

It is not known how the inhabitants of ancient Yemen referred to the languages they spoke; modern scholars conventionally refer to them as Epigraphic South Arabian.

Each kingdom had its particular dialect: Minean, Sabaeen, Qatabanic and Ḥadramitic. These are Semitic languages, related to Arabic but clearly distinct from it. Some traits even bring those languages closer to the Northwest Semitic languages of the Levant, such as Hebrew. Minean, Qatabanic and Ḥadramitic ceased to be written after the respective kingdoms had disappeared, and Sabaeen gradually went out of use around the time of the emergence of Islam due to a growing prominence of Arabic.

The alphabet in which the Epigraphic South Arabian languages were written is the only alphabet that does not descend directly from the Phoenician one. This alphabet spread throughout the Arabian Peninsula before Islam, and later was supplanted by

the Arabic alphabet, itself of an Aramaic origin. The South Arabian alphabet was the origin of the Ethiopian syllabary, which is still used today.

Throughout the region of modern Saudi Arabia, the Epigraphic South Arabian alphabet was used to engrave thousands of graffiti on stone, but in Yemen it took a distinctly monumental form, which significantly evolved over time. In inscriptions of the early Sabaean rulers the letters are made up of quite plain geometrical forms, simple and austere. But, little by little, the angles rounded out, the curves became more sinuous, and the ends of the stems were provided with serifs. In the monotheistic period (4th–6th centuries CE), the inscriptions were most often carved with grooves inside the letters, and the letter forms took on a highly ornamental aspect, reminiscent of later Kufic Arabic writing. This evolution makes it possible to assign a date, however approximate, to a South Arabian inscription at first sight.

Starting around forty years ago, a new class of South Arabian inscriptions appeared on the antiquities market: wooden sticks with texts engraved using a stylus, in minuscule handwriting, whose letters derive from the monumental writing of stone and bronze inscriptions but considerably evolved, to the point of requiring decipherment at the time of discovery. Texts of this type were written throughout South Arabian history, but only survived in certain environmental conditions.

The vast majority of the currently known texts come from one site in the Jawf, where they were uncovered in illegal

excavations. Writing on wooden sticks was used in everyday life: for letters, accounts, legal and economic documents, as well as writing exercises. They give us a glimpse of aspects of life which are not reflected in monumental texts.

Religion and cult

Originally, the civilization of pre-Islamic Yemen was polytheistic, worshipping a number of gods, some common to all Semitic pantheons. One was ‘Athtar, evidently worshiped throughout South Arabia; he was a male counterpart of Mesopotamian Ishtar and Canaanite Astarte, also known in Ugarit. But most South Arabian deities were local, sometimes worshiped only in a very limited region.

It should be noted that available sources are not very explicit, consisting essentially of dedicatory inscriptions, which specify only the names of deities and their temples. In some cases, we do not even know whether each deity was a god or goddess.

The structure of the South Arabian pantheon largely eludes us, although some rare evidence offers hints of the existence of divine couples and filiations. We have no mythological texts, and very few religious prescriptions. Yet, it is clear that originally, each small city and each tribe was under the protection of a tutelary deity. When more important kingdoms were formed, each had its chief god: ‘Athtar in Ma‘īn, Almaqah in Saba, ‘Amm in Qatabān, Sayin in Ḥaḍramawt.

The 3rd century CE saw the possible development of an early form of monotheism, with Almaqah the only god

invoked in the inscriptions of Marib. Then, during the 4th century, the polytheistic cults disappeared entirely, making way for a single god, named Raḥmanān, "the Merciful" (a divine epithet also found, in the form Raḥmānā', in Aramaic inscriptions from Palmyra in the Syrian desert, and in the Babylonian and Jerusalem Talmuds).

In South Arabian inscriptions, this god is also called the "Lord of heaven and earth." To what extent can this transition to monotheism be attributed to Jewish influence? This question is debated by scholars, in light of the fact that specifically Jewish religious terminology is rare in South Arabian inscriptions, and appears only from the 3rd or 4th century CE onwards: a few references to the People of Israel and occurrences of a divine epithet "Master of the Jews" (*Rb Yhd*) accompanying the name Raḥmanān in the 6th century.

In addition, some inscriptions include typically Jewish formulas, such as *amen* or *shalom*, or the verb *bara'*, with the meaning "to create" borrowed from Hebrew. A certain Yehuda Yakkuf built a palace, commemorated in a beautiful South Arabian inscription, in which he inserted a short graffito in Hebrew. But there is only one South Arabian inscription, establishing a cemetery reserved for Jews, which systematically uses vocabulary of Hebrew or Aramaic origin. Royal inscriptions from the 6th century CE, after the Ethiopian conquest of Ḥimyar, include Trinitarian Christian formulas, but still mention the Father by the name Raḥmanān.

Bibliography

Avanzini, A. 2016. *By Land and by Sea: A History of South Arabia before Islam Recounted from Inscriptions*. Rome

Drewes, A. J. and Ryckmans, J. (ed. by P. Stein and H. Stroomer). 2016. *Les inscriptions sudarabes sur bois dans la collection de l'Oosters Instituut conservée dans la bibliothèque universitaire de Leiden*. Wiesbaden

de Maigret, A. 2002. *Arabia Felix: An Exploration of the Archaeological History of Yemen*. London

Maraqten, M. 2014. *Altsüdarabische Texte auf Holzstäbchen: Epigraphische und kulturhistorische Untersuchungen* (Beiruter Texte und Studien 103). Beirut and Würzburg

Nebes, N. 2016. *Der Tatenbericht des Yiṭā'amar Watar bin Yakrubmalik aus Ṣirwāḥ (Jemen)* (Epigraphische Forschungen auf der Arabischen Halbinsel 7). Tübingen

Robin, C. (ed.) 1991-93. *L'Arabie antique de Karib'il à Mahomet – Nouvelles données sur l'histoire des Arabes grâce aux inscriptions* (Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée 61). Aix-en-Provence

Simpson, St. J. (ed.). 2002. *Queen of Sheba: Treasures from Ancient Yemen*. London

ANCIENT SOUTH ARABIAN ART

SABINA ANTONINI DE MAIGRET

Origins

During the third millennium BCE, Mesopotamia and Egypt were constructing temples and palaces and had established a highly sophisticated repertoire of sculpture, pottery, glyptic art and an advanced writing system. By contrast, during the same period, South Arabia was entering the Bronze Age. People lived in villages of huts built on foundations of undressed stone, produced primitive terracotta vessels, stylised funerary sculptures and stelae. Nonetheless, the layout and organization of these villages, characterized by domestic areas and zones for specialized activities, marked the beginnings of a community ordered by social and economic functions.

Stratigraphic investigations at sites such as Hajar ibn Ḥumayd, Yalā, Marib, Raybūn, Shabwa and Barāqish have shown that South Arabian civilisation appeared toward the end of the second millennium BCE.

In the most ancient examples of South Arabian art, a number of iconographic elements, although based on Near Eastern traditions, are represented in an original way. The iconographic series that appear in the temples known presently by the name *Banāt ‘Ād* (the daughters of ‘Ād, a mythical ancestor), principally from the region of the Jawf, as well stone and bronze works from Sabaeen and Minaean sites, contain elements of clear Mesopotamian origin.

However, these elements were appropriated by the South Arabian culture, developed and transformed in a highly creative and original manner, and acquired a distinct local style.

The depictions in the *Banāt ‘Ād* temples are some of the oldest expressions of South Arabian art. Named thus by local inhabitants, the female figures standing on pedestals in static or dancing positions were carved on temples and pillars from the 9th–8th centuries BCE onwards. In these temples, the thematic repertoire – human figures, ibexes, antelopes, bulls, ostriches, the tree of life, etc. – was obsessively repeated so as not to leave empty spaces, and covered the surfaces of pillars in open-air courts and temple entrances, for decorative and symbolic as well as religious purposes.

Examples of anthropomorphic sculpture in stone from this ancient period are represented by small statues of seated figures which scholars designate “ancestors” (p. 19). These statuettes originate from the Yemeni Jawf – principally the sites of al-Baydā’ (ancient *Nashq*) and al-Sawdā’ (ancient *Nashshān*). Since none have been recovered in their original context, such as tombs, temples and houses, their function is unclear.

These statuettes may represent a sort of tutelary deity, kept in personal shrines or offered to temples. Alternatively, they may

have been funerary statues representing the deceased seated at a banquet, according to an iconographic model common in the Syro-Palestinian region at the beginning of the first millennium BCE, reflecting the belief that the soul of the deceased was admitted to the table of the gods.

Some statuettes bear inscriptions mentioning names that suggest a North Arabian origin. The iconography of these statuettes may have been introduced into South Arabia by North Arabian ethnic groups, or by the Minaeans with whom they traded.

Nonetheless, the modeling strategies, the square shape, the structural immobility, the disproportioned torso and legs, and the execution of some essential and distinctive details in very low relief are the formal characteristics that distinguish the local production of these sculptures.

Votive bronzes

The religious devotion of the ancient South Arabians was manifested by offerings of stone or bronze votive stelae, bronze human statues and figurines to the temples.

Statuette of a man in prayer

Bronze | Yemen | 3rd–2nd century BCE
BLMJ 3178

Statuette of a seated woman playing a string instrument

Bronze | Yemen | 1st–2nd century CE | BLMJ 6347

Among the works in bronze, the best-known examples are represented by 6th century BCE statues recovered from the temple Awwām in Marib, dedicated to the patron god Almaqah. South Arabian objects such as these, interpreted and elaborated in an original way, were produced throughout the first millennium BCE. They demonstrate a constant continuity of iconographic type, but with significant stylistic variety that testifies to the vivacity and competence of bronzeworking artisans in the Sabaean and Qatabanian areas. Moreover, these bronze statues also testify to the existence, during the first millennium BCE, of highly specialized craftsmen that perhaps worked solely in service of the temples — the true centers of social life of the South Arabian civilization.

As for their meaning, the bronze statues and statuettes seem to have fulfilled a

votive, rather than a cultic function. It is possible that, due to the absence of attributes that could identify the deity, these artifacts, although stereotypical, represented the devotees themselves. The image offered to the gods was in gratitude for favors received, for an answered prayer, for pure worship, or as a prayer for self-protection, protection for the family and its possessions, or even protection for the king. This theory is supported by the dedications in dozens of inscriptions found in the temple of Awwām in Marib. Members of the royalty and other important local families commissioned these dedications, and both women and men dedicated bronze statues and figurines that symbolically represented themselves to Almaqah.

In addition to human statues and figurines, South Arabian devotees offered to the gods stone and bronze statuettes of

Figurines of camels, two of which also depict a rider

Bronze | Yemen | 3rd century BCE–1st century CE
BLMJ 3180, 8636–8638

animals, such as ibexes, bulls dedicated to the god Almaqah (p. 17), and dromedaries usually dedicated to the god Dhu-Samāwī (p. 28). Another deity to whom such artifacts were also dedicated is the goddess Dhāt-Ẓahrān, as indicated by the inscription on an alabaster statuette depicting a couple of recumbent camels (p. 13). Some of the figurines depict dromedaries with their riders.

A number of dromedary burials, either in isolation or associated with human bodies, were found in Ḥadhramaut, at Raybūn and Wādī Arf. In the tombs next to the animals, the knives with which they had been sacrificed were also found. It is not clear whether the killing of the animals should be interpreted as ritual sacrifice, or whether the animals were among of the funerary goods buried with the deceased. The tombs date to the 1st-2nd centuries CE.

South Arabian Art in the Hellenistic and Roman periods

The middle of the first millennium BCE marked the beginning of the economic rise of the South Arabian caravan kingdoms. By the 4th century BCE, these kingdoms reached the peak of their prosperity due to the production and export of frankincense and myrrh along caravan routes. These were centuries of great creative intensity. Cities flourished, monuments were built, artifacts were imported from Hellenized countries and many others were created, inspired by new and stimulating Mediterranean cultural advances. Classical Greek and Roman authors such as Eratosthenes, Agatharchides,

Diodorus, Strabo and Pliny the Elder exalted the fame and prosperity of South Arabia and coined the term *Arabia felix*, "Arabia the Prosperous."

Alexander the Great sought to conquer South Arabia, but his ambitions went unrealized due to his untimely death in 323 BCE (Strabo, *Geography*, XVI, 4, 27). Caesar Augustus also coveted the region, and the failed expedition of Aelius Gallus in 25–24 BCE was recounted by Augustus himself in *Res Gestae* (V, 26) and by Strabo (*Geography*, XVI, 4, 22–24).

All along the southern coast of the Arabian Peninsula, new and vital ports developed to serve the burgeoning maritime trade between Egypt, the Roman world and India, as reported in *Periplus of the Erythraean Sea*, a handbook on maritime trade written in Greek by an anonymous author in the mid-1st century CE. Indeed, by the time of Christ, the ancient overland trade routes were gradually abandoned in favor of the sea routes.

The changes that occurred in artistic production in the Near East during the Hellenistic period were also felt in South Arabia. In this region, figurative production underwent several transformations. Many works were imported, mostly bronze statues of Greek deities, but many others were made locally, or were the result of collaboration between foreign and South Arabian craftsmen. This collaboration is evidenced by the bronze statues of two kings of Saba and Dhū-Raydān found in Nakhlāt al-Ḥamrāʾ (the Himyarite town of Yaklā), dating to the second half of the 2nd century CE. The Greek inscription that appears on the knee of

one of the statues reveals the Greek artist's name, Phokas, and another inscription, in the Sabaeen language, cites the local artist's name, Laḥay'amm.

Craftsmen and artisans were able to absorb the imported artistic innovations, yet they also maintained the local style, as demonstrated by the three funerary alabaster statues of the kings of Awsān, found in Wādī Markha. The third statue (in chronological order, 1st century CE) shows clear Greco-Roman influence in the ringlets of hair and the draped robe (*tunica* and *himation*), while maintaining the traditional local iconography of a standing figure in the act of worshipping gods.

By the mid-1st century CE, goods from the Mediterranean, such as gold and silver vessels, and statues, arrived in the new coastal ports, bound for the courts of the local kingdoms. Rich funeral goods found in Wādī Ḍura' (Ḥadhramaut) provide direct evidence of this intense commerce. The objects in question are made of precious metals: small silver chests with embossed mythological scenes, bowls, ladles, and mirrors. They were most likely created around the 2nd–3rd centuries CE in South Arabia or in one of the workshops in the eastern regions of the Roman Empire (Syria and Egypt), where artistic production continuing the great Hellenistic tradition persisted.

In ancient Yemen, between the 3rd century BCE and the 3rd century CE, alongside works imported or locally made but inspired by Greco-Roman art, there was also sculptural production continuing the local religious traditions, including ritual

objects – offering tables, incense burners, altars, thrones – as well as funerary portraits and stelae. Funerary stelae in stone could be aniconic, or with a schematic and symbolic depiction of the deceased in the form of stylized eyes, or could represent bovine features, or human faces, carved or in relief. Another type of funerary stelae, dating to the 2nd and 3rd centuries CE, incorporated, in a series of registers, a carved narrative depicting the deceased – for example, a female on a throne beneath a niche playing a lyre and surrounded by assistants, or a male engaged in rural activities, hunting, walking or riding a camel.

The symbolic portraits and funerary stelae were placed in tombs next to the bodies of the deceased, along with everyday items – pottery, jewelry, weapons, etc.

South Arabia between Persia, Byzantium and Ethiopia

In this brief overview of South Arabian art, mention should also be made of a number of works demonstrating the influence of the Parthian-Sassanid artistic tradition. In the 4th and 5th centuries CE, South Arabian iconography was enriched by the introduction of new figurative subjects: horsemen in combat on rearing horses and royal lion hunts. These subjects decorated architectural elements, such as arches and capitals, or valuable objects, such as the bronze and silver plaques from a horse harness found in Ḍafār, the capital of Himyarite empire.

Horse harness plaque with two monograms in the central register and a combat scene involving two horsemen depicted on both sides

Bronze with silver inlay | Ḥafār, Yemen | 4th–5th century CE

Images courtesy of the author

From the 4th century CE onwards, the struggle between Persia and Byzantium over control of the trade routes between the Mediterranean and India influenced political and religious developments throughout the region. Persian dominion extended from Syria to India, while Byzantium

controlled the Eastern Mediterranean, as far as the borders of the Axumite kingdom in Ethiopia. From Ethiopia, the Abyssinians invaded Yemen in the 3rd century CE, and then again, after the conversion of Axum to Christianity, in the 6th century. Evidence of the presence of Abyssinian domination

can be found in the large capitals of the Great Mosque of Sanaa. These capitals had originally belonged to a church built in Sanaa by order of the Byzantine emperor Justinian I (527–565 CE) who sent marble, mosaics and architects for its construction. This type of capital — cuboid with large, stylized acanthus leaves surmounted by a cross — has its prototype in the capitals of the Cathedral of St. Mary of Zion in Aksum (Tigray, Ethiopia).

During the 4th century, the introduction of monotheistic Jewish and Christian religions in South Arabia marked the beginning of the abandonment of polytheism and of temples dedicated to various gods. The dedicatory statuettes and other crafted objects fell into disuse. However, even after the advent of Islam in the 7th century, the ancient splendor of the South Arabian civilization was recognized. In the 10th century, the Yemeni historian Al-Hamdānī, in Book VIII of his work *al-Iklīl* ("The Crown"), described the many royal palaces still extant at the time, including the opulent seven-story palace of Ghumdān in Sanaa, the palaces of Salḥīn in Marib and Raydān in Ḥadramūt. These palaces, or tower houses, were adorned by bronze statues of ibexes and lions.

Islam certainly inherited all the patrimony of the past millennia including architecture, hydraulic engineering and crafts, traces of which are still visible today in urban planning, architectural decorations and in building techniques. Palaces with stone foundations supporting multistoried, mud-brick walls recall the pre-Islamic tower houses of the great ancient kingdoms.

The tower houses – high residences with contiguous walls – surrounded South Arabian cities to establish a strong defense perimeter. The contemporary city of Shibām in Ḥadramūt, a UNESCO World Heritage Site, is a living example of such architectural and social organization of very ancient origin.

For further reading

‘Alī ‘Aqīl, A. and Antonini S. 2007. *Repertorio Iconografico Sudarabico, 3: I Bronzi sudarabici di periodo pre-islamico*. Rome

Antonini de Maigret, S. 2012. *South Arabian Art. Art History in Pre-Islamic Yemen* (Orient et Méditerranée 10). Paris

Breton, J.-F. and Bāfāqih, M. A. Q. 1993. *Trésor du Wādī Dura’ (République du Yémen)* (Bibliothèque Archéologique et Historique 141). Paris

de Maigret, A. 1990. *The Bronze Age Culture of Khawlān at-Ṭiyyāl and al-Ḥada’ (R.A.Y.)*, (IsMEO Reports and Memoirs 24). Rome

Ludwig A. 2015. *Kameldarstellungen aus Metall im vorislamischen Südarabien*. Wiesbaden

SABA, JERUSALEM AND SOLOMON: 1 KINGS 10:1–13

ANDRÉ LEMAIRE

The meeting between the Queen of Sheba and King Solomon is one of the best known stories of the Bible, and has given rise to numerous legends and artistic expressions in both Oriental and Western cultures. The basis of all these myths and embellishments is the biblical narrative presented in the First Book of Kings, chapter 10.

An historian, whether he likes it or not, perceives this chapter through the prism of later legends, and is faced with a difficult task in appreciating its value as an historical source. In response, one's initial reaction is often to say that the story of 1 Kings 10:1–13 is a pure legend without any interest for the historian. Yet many biblical scholars consider the biblical narrative to have a kernel of historical truth.

Before attempting to situate this episode in the context of the ancient Near East, it is important first to re-examine the biblical account of 1 Kings 10:1–13. Reading the biblical text, we immediately notice that verses 11–12, introduced by the additive *wegam* "and also" and mentioning the fleet of Hiram, do not seem to belong to the original story. One can also note that certain expressions marked by Deuteronomistic phraseology (especially v. 9) seem to be additions to the original narrative.

The mention of "one hundred and twenty talents of gold" (over four tons!) in verse 10 was probably added from 1 Kings 9:14 in the Persian period, as well as the

concluding parts of verses 10 and 13.

If we ignore these additions, we are left with an original narrative which describes, in diplomatic terms emphasizing the political wisdom of Solomon, an embassy coming from a distant country: the kingdom of Sheba (Saba).

The diplomatic phraseology can be compared to that found in the El-Amarna Letters (nos. 3, 4 and 7) of the 14th century BCE, while the notion of an ambassadorial visit from a far-off country finds a match in the biblical story of 2 Kings 20:12–13 reporting the envoy of the Babylonian king Merodach-baladan (Marduk-apla-iddina II) arriving to king Hezekiah in Jerusalem at the end of the 8th century BCE. The literary motif underscoring the political prominence of a king by description of an embassy from a far-away land can be also found in Neo-Assyrian royal historiography. These comparisons highlight the unique and truly original element of the embassy from Saba to Solomon – namely, the main gifts offered by the Sabean embassy are "spices" (*bešāmîm*).

The original narrative may have formed part of the "Book of the Acts of Solomon" referred to in 1 Kings 11:41, a book which apparently emphasized Solomon's political wisdom (*ḥokmāh*) and may have been written after his death by his former servants, ministers or counselors (Lemaire 1995). It seems to fit easily into the literary

context of the ancient Near Eastern historiography. However, to appreciate the historicity of this narrative, it is necessary to compare it with what we know about the political history of the Near East at the time.

No ancient Near Eastern text mentions a diplomatic embassy of Saba to Solomon. But unfortunately we have very few ancient texts concerning the 10th century BCE. At this time, Egypt was no longer an empire even if it tried to keep the Levant inside its "zone of influence" by supporting potential candidates for kingship (Hadad of Edom/Aram according to 1 Kings 11:17–22, Jeroboam I of Israel according to 1 Kings 11:40). By marrying Pharaoh's daughter (1 Kings 3:1; 9:16, 24; cf. 11:19), Solomon entered the Egyptian sphere of influence, which allowed him to develop trade relations with southern lands and to participate in copper ore mining in the areas of Faynān and Timna' in the 'Aravah (Ben-Yosef et al. 2012), as well as to build the fortress of Tamar – Ein-Hazevah – in the desert (1 Kings 9:18).

In fact, archaeological excavations in the Negev seem to reveal early traces of trade with South Arabia in the 12th–11th centuries BCE, a period in which long-distance trade may have existed (Holladay 2006). Moreover, it is generally accepted today that the domestication of the dromedary began towards the end of the second millennium BCE, which would have allowed passage through the Arabian desert, marking the birth of the Incense Route.

The first mention of Saba in a Neo-Assyrian text dates to the middle of the 8th century BCE – an inscription mentioning a

caravan of 200 camels which traveled from Tema and Saba to the territory of Hindanu on the Middle Euphrates (Younger 2003: 281–282). However, although we have no direct evidence of Sabean trade in Neo-Assyrian sources of the 10th century BCE, Mario Liverani's detailed study of 9th century texts has revealed that trade in incense and spices had reached the Middle Euphrates by 890 BCE at the latest, and that "since the beginning of the 9th century, Hindanu was the outlet of the main caravan road from Arabia to Mesopotamia." He concluded that "a starting phase of the South-Arabian trade in the second half of the 10th century would perfectly agree both with the Old Testament traditions and with the Assyrian royal inscriptions" (Liverani 1992: 114). This conclusion is consistent with carbon-14 dating of some of the finds from the excavations of Tayma (Tema) in northwestern Arabia.

Our knowledge of South Arabian civilization in the first millennium BCE has come a long way in the last 50 years. Archaeology appears now to indicate that a civilization which can be described as Sabean developed in the region between the 13th–12th and the 8th centuries BCE, and short inscriptions in the South Arabian alphabet appear already before 1000 BCE or very shortly after, their dating indicated by ceramic parallels and carbon-14 measurements at ad-Durayb (Wadi Yalā), Hajar ibn Ḥumayd (Wadi Bayḥān), Hajar at-Tamrah (Wadi al-Jubah), Madhab (Wadi 'Amd) and Raybūn (Wadi Dau'an). It is true that the first large monumental inscriptions of the kingdom of Saba date

from the 8th century BCE, but they reflect a well-developed paleographic and historiographic tradition whose origins must be considerably earlier (Nebes 2016: xiii, 14-15). In addition, the carbon-14 dating of wooden sticks bearing cursive South Arabian inscriptions shows that the use of this writing medium dates back to the 10th century BCE at least (Drewes and Ryckmans 2016: xiii, 14-15). The story of an embassy from the south, who paid respect to Solomon in Jerusalem, can now be seen in a new light. Even though the existence of a "kingdom" of Saba in the 10th century BCE is not yet proven, it seems more and more likely.

It remains a fact that in the few inscribed fragments from this time, no mention is made of a king or a queen of Sheba, still less of such a ruler's embassy to Jerusalem. More generally, we must also recognize that the mention of a queen heading an embassy from Saba is problematic. No ruling queens are attested in the South Arabian epigraphy of the first half of the first millennium BCE, let alone the function of a queen as the head of an embassy to a foreign country lying some 2400 km away, which would require more than two months to reach.

The last observation brings us back to the text of 1 Kings 10. Since the record of a queen at the head of an embassy coming from Saba is problematic, can the phrase *malkat šebā'* be understood otherwise? In the Babylonian Talmud, Rabbi Samuel ben Naḥmani on behalf of Rabbi Jonathan had already sensed the problem: "Whoever says that the *malkat* of Sheba was a woman is in error; *malkat šebā'* here means the

kingdom of Sheba (*malkutā' dišebā'*)" (Bava Batra, 15b). This interpretation is interesting and might be considered as a solution to the historical problem. But it is difficult to reconcile it with the fact that *malkat šebā'* in 1 Kings 10:1 is the subject of the following verb *wattābō'* "and she came": a kingdom can hardly move 2400 km!

Another solution seems possible: it is well known that the consonantal biblical text appears to have confused, in several instances, *mlk* "king" with *ml'k* "messenger," by omission of the letter *aleph* or its interpretation as a vowel letter. One might suggest that the original text of 1 Kings 10:1–13 had *ml'kt šb'* "mission/embassy of Saba." As in 2 Kings 20:12–13, the original narrative would not have specified the name or title of the leader of this mission or embassy.

Hence, even if one can doubt that a Queen of Sheba came to Jerusalem to meet Solomon toward the end of his reign, the arrival of a trade mission or embassy from the kingdom of Saba to Jerusalem, in order to reach an agreement ensuring the safety of Sabean trade caravans travelling the last part of the incense route which led from South Arabia to Canaan and to the Middle Euphrates, seems now likely (Lemaire 2014). Indeed, a South Arabian inscription on a bronze plaque reveals that around 600 BCE, a Sabean trading mission could reach even further from its homeland and travel to Kition in Cyprus via "the cities of Judah" (Bron and Lemaire 2009).

For further reading

- Ben-Yosef, E. et al. 2012. "A New Chronological Framework for Iron Age Copper Production at Timna (Israel)," *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 367: 31–79
- Bron, F. and Lemaire, A. 2009. "Nouvelle inscription sabéenne et le commerce en Transeuphratène," *Transeuphratène* 38: 11–29 (Hebrew: Tema 13 [2015]: 5–32)
- Drewes, A. J. and Ryckmans J. 2016. *Les inscriptions sudarabes sur bois*. Wiesbaden
- Holladay, J. S. 2006. "Hezekiah's Tribute, Long-Distance Trade and the Wealth of Nations ca 1000-600 BC: A New Perspective," in: S. Gitin et al. (eds.), *Confronting the Past: Archaeological and Historical Essays on Ancient Israel in Honor of William G. Dever*. Winona Lake, In., 309–331
- Lemaire, A. 1995. "Wisdom in Solomonic Historiography," in: J. Day et al. (eds.), *Wisdom in Ancient Israel: Essays in Honour of J. A. Emerton*. Cambridge, 106–118
- Lemaire, A. 2006. "Salomon et la fille de Pharaon: un problème d'interprétation historique," in: A. M. Maeir and P. de Miroschedji (eds.), *I Will Speak the Riddles of Ancient Times: Archaeological and Historical Studies in Honor of Amihai Mazar*. Winona Lake, In., 699–710
- Lemaire, A. 2014. "The Queen of Sheba and the Trade between South Arabia and Judah," in: A. A. Hussein and A. Oettinger (eds.), *A Collection of Studies Dedicated to Prof. Yosef Tobi* (Ben 'Ever La-'Arav 6). Haifa, xi–xxxiv
- Liverani, M. 1992. "Early Caravan Trade between South-Arabia and Mesopotamia," *Yemen* 1: 111–115
- Nebes, N. 2016. *Der Tatenbericht des Yiṭa'amar Watar bin Yakrubmalik aus Ṣirwāḥ (Jemen): Zur Geschichte Südarabiens im frühen 1. Jahrtausend vor Christus* (Epigraphische Forschungen auf der Arabischen Halbinsel 7). Berlin
- Younger, K. L. 2003. "Ninurta-kudurri-uṣur – Suḥu Annals," in: W. W. Hallo (ed.), *The Context of Scripture, II: Monumental Inscriptions from the Biblical World*. Leiden, 279–283

THE KINGDOM OF HIMYAR

CHRISTIAN JULIEN ROBIN

Himyar in its South Arabian context

For six hundred years, from the late 1st century BCE to 570 CE, the kingdom of Ḥimyar was the main power of ancient Yemen. For the last three centuries of this period, starting with ca. 350 CE, this kingdom extended its control over most of the Arabian Peninsula. Culturally and politically, it followed the tradition of the famous kingdom of Sheba, mentioned in the Bible, the crucible of South Arabian civilization from around 1000 BCE.

The South Arabian civilization was born in the interior region of Yemen, in the low valleys which lead into the vast desert of Central Arabia. It flourished due to large-scale export of aromatic resins, including frankincense and myrrh. The resin trade was carried out via long-distance trade routes linking South Arabia to the lands of the Fertile Crescent: Egypt, the Levant and Mesopotamia.

At its origin, Ḥimyar was just a small tribe in the southern mountains of Yemen. Its leaders first seized the throne of Sheba with the help of the Romans and the Nabataeans who had launched a raid reaching as far as Marib (the capital of Sheba) in 25 BCE. The Romans hoped to improve their geographical knowledge of the regions between Egypt and India and to take control of the Red Sea, a very lucrative commercial axis.

The maritime trade advanced by the

Romans supplanted overland transport routes running through Arabia. The ships were slower than the caravans but much cheaper, and seaborne merchants were not required to pay innumerable tolls to the rulers of different areas along the route or hire the services of various intermediaries. The re-orientation from overland to maritime trade caused a seismic power shift in South Arabia, from the interior kingdoms facing the desert (Maʿīn, Sheba and Qatabān) to the southern highlands near the coast (Ḥimyar).

The Ḥimyarites, originally a mountain people, depended mainly on agriculture, highly developed in this part of Arabia thanks to the abundant monsoon rains during the summer. Ḥimyar's capital was the city of Ḍafār, 2750 meters above sea level, today a tiny village 130 km south of Sanaʿa (not to be confused with the southern province of Oman bearing the same name). The royal residence was the Raydān palace, which is why the kings of Ḥimyar bore the title "he of Raydān" (*dhu-Raydān*), along with other titles specifying the territories over which they ruled. The earliest official title, "king of Sheba and dhu-Raydān," clearly reflected the symbolic preeminence of Sheba and the equivalence between Ḥimyar and dhu-Raydān. The language written by the Ḥimyarites was Sabaic, the

main language of ancient South Arabia (Sabaic, Qatabanic, Minaean, Ḥaḍramutic and the southern variety of Old Arabic). It is not known how close the language they spoke was to Sabaic, and it alternately may have been an archaic variety of the Arabic language (as was the dialect mentioned in medieval Arabic sources as Ḥimyaric).

The script used by the Ḥimyarites was the consonantal alphabet common across the whole of South Arabia and known as the Ancient South Arabian alphabet. South Arabia had a single writing system despite great linguistic diversity. In addition, the shared repertoire of iconography, architecture, works in stone and bronze and many other aspects of material culture justify treatment of South Arabian civilization a single cohesive cultural unit.

Ḥimyar's rise to power

The earliest record of Ḥimyar appears in an inscription from Ḥaḍramawt dating to the late 1st century BCE (*Répertoire d'Épigraphie Sémitique* 2687). In this period, the political independence of Ḥimyar, which may date back to 110 BCE (the start of the official Ḥimyarite year count), was still a recent phenomenon. Before that time, the territory of Ḥimyar had formed part of the kingdom of Qatabān. The full extent of its original territory is unclear, apparently composed of a fairly narrow strip of the highlands stretching around 150 km from north to south, a little south of Sana'a.

After the initial conquest of Sheba, Ḥimyar quickly became a regional power. It annexed some territories previously

belonging to Qatabān and established trading posts in East Africa (*Periplus of the Erythraean Sea*, 16, 23, 31).

In the second half of the 2nd century CE, the Aksūmite kingdom of Ethiopia invaded the western coast of South Arabia and assisted the kingdom of Sheba in regaining its independence. These events were followed by fierce wars, which lasted more than a century (ca. 150–270 CE) and ended with the kingdom of Ḥimyar gaining the upper hand. The dominance which the Ḥimyarites achieved following their victory over the Aksūmites allowed them to definitively annex Sheba (around 275 CE) and conquer Ḥaḍramawt, the last remaining independent kingdom in South Arabia (around 300 CE). The Ḥimyarite king Shammar Yuhar'ish, who accomplished this, adopted a new titulature: "King of Sheba, of dhu-Raydān, of Ḥaḍramawt and Yamnat." For the first time in history, the whole territory of what is now known as Yemen (and even a little more) was united under the same crown.

The emergence of a new power in South Arabia raised concern among the Persians and the Romans. A warning raid that reached "Najrān, the city of Shammar," was launched by an Arab king from the Euphrates Valley, a vassal of the Sassanid Persian empire – Imru' al-Qays son of 'Amr, "king of all the Arabs" (died in 332 CE). The raid is mentioned in an inscription left by this king in al-Namāra in southern Syria.

Later, in the 4th century CE, the Ḥimyarites launched raids deep into the Arabian desert, replacing the Arab kings of the Euphrates Valley who were vassals of

the Sassanid empire. Around 420–440 CE, the kings of Ḥimyar were strong enough to formally annex Central and Western Arabia. The kings' titulature then became: "King of Sheba, of dhu-Raydān, of Ḥaḍramawt, of Yamnat and of the Arabs of the highland and the littoral." This titulature reveals a new political development: Ḥimyar became an empire with two principal power bases, consisting of the old populations of South Arabia and the tribes of the Arabian desert called "the Arabs."

Ḥimyar in the monotheistic period

The rapid territorial expansion of Ḥimyar, initially in South Arabia and then throughout the Arabian Peninsula, increased the linguistic, cultural and religious heterogeneity of the kingdom's population. Resulting tensions were most perceptible in the field of religion and cult. Traditionally, each tribe had its own deities venerated during communal ceremonies, and the map of religious practices was thus identical to that of political entities. But in the new political framework formed by uniting the populations of several tribes, links between political power and religious practice could no longer exist; from now on, allegiance to the sovereign was the main social adhesive. This situation resulted in a rapid decline of the old rites: in the 3rd and 4th centuries CE, the number of offerings deposited in the old temples fell rapidly, and in inscriptions the previously customary invocations of deities were more and more frequently omitted. At the same time, invocations of a single God began to appear.

A radical religious reform took place some years before 384 CE, during which the Ḥimyarite dynasty formally adopted a new religion. In royal inscriptions, the doctrinal foundations of the new religion are formulated in vague and general terms, but, in inscriptions written by private individuals, this religion is presented as Judaism, with reverence accorded to the Temple and the priests, but with no evidence of a belief in resurrection. The conversion of Ḥimyar to Judaism took place during the reign of the king Malkīkarib Yuhaʾmin, who ruled jointly with his sons Abīkarib Asʾad and Dharaʾamar Ayman. Muslim scholarly tradition held that the whole of ancient Yemen had been Jewish, and that the king who had introduced Judaism into Yemen was Abūkarib Asʾad. The epigraphic evidence suggests that the majority of princely families in the highlands converted to Judaism, indicating that the new religion became deeply rooted in the local population.

In Ḥimyarite Judaism, the house of communal gathering and prayer was called *mikrāb*, "the place of blessing." Many elements of religious terminology were borrowed from Jewish Aramaic, such as *ṣalāt* (from *ṣelōtāʾ* prayer), *zakāt* (from *zekhutāʾ* "merit, righteousness"), *shalom*, *amen*, *ḥazzān* (guardian), *Raḥmānān* (the name of God), etc. The constitution of a national community called "Israel," which welcomed converts to Judaism, was apparently an attempt to replace tribal fragmentation.

In the early 6th century, the Aksūmites of Ethiopia, with support from the small Christian communities in the periphery

of Ḥimyar, especially in the city of Najrān, overthrew the Judaizing dynasty, installing Christian kings instead, chosen by the Negus of Aksūm. The third of these kings, Yūsuf Asʿar Yathʿar, rebelled against the Ethiopian overlord immediately upon his accession to the throne in the summer of 522. Yūsuf massacred the Aksūmite garrison in Ṣafār and began a campaign of intimidation against the residents of the coastal areas of Ḥimyar who apparently were, at least in part, of African origin. While waiting for an official coronation, he took the title "king of all the tribes."

King Yūsuf ordered all the populations of Ḥimyar to provide troops for his military campaigns. A contingent of Christians of Najrān, commanded by al-Hārith son of Kaʿb, was about to join the royal army when al-Hārith learned details of the nature of operations undertaken by the king. He then decided to change sides and rebel.

Yūsuf sent an army to block the oasis of Najrān and suppress the revolt. The army faced strong resistance, which forced the king to come in person and negotiate the rebels' surrender. Although he made a solemn pledge of amnesty, upon the Najrān's surrender Yūsuf executed the rebels and their families (women and sometimes also children and servants), after humiliation and torture.

This mass execution is traditionally presented as a persecution against Christians, which is not quite accurate. Among the followers of Yūsuf there were more Christians than in the ranks of his adversaries. The Christians who supported Yūsuf belonged to the Church of Persia (the

Nestorians). In fact, Yūsuf fought against the Christians who sided with Aksūm and Byzantium. The brutal reprisal against the people of Najrān was a punishment for revolt, grounded in economic and political considerations, not an act of religious persecution.

The execution of al-Hārith son of Kaʿb (Arethas in Greek) and his companions had far-reaching consequences. It offered Kālēb Ella Aṣbeḥa (Elesbaas), the Negus of Aksūm, a powerful reason for mobilization of troops and military intervention. Sixty merchant ships were assembled, and ten new ships were built, in order to cross the Bāb al-Mandab Strait. Kālēb Ella Aṣbeḥa conducted a solemn procession to the cathedral of Aksūm after Pentecost in the year 525, for the success of the expedition. The Ethiopian army embarked on the seventy ships, landed in Arabia and crushed the Ḥimyarite forces of King Yūsuf who was captured and executed. The defeat and death of Yūsuf occurred between 525 and 530. The Ethiopian crusade, which systematically massacred the Jewish population, reached Ṣafār, Marib (where the royal castle was burned) and Najrān. The Negus did not officially abolish the kingdom of Ḥimyar but turned it into an Aksūmite protectorate, ruled by a Christian Ḥimyarite king who was closely supervised by the occupying army. A few years later, the Christian king was overthrown by a military commander named Abraha.

For about fifteen years, Abraha faced all kinds of difficulties, including two reprisal campaigns ordered by the Negus and several tribal revolts. Yet, he finally gained

international recognition for his regime in the fall of 547 and immediately set out to conquer the desert regions of Arabia. This campaign was crowned with success in 552, when Abraha received allegiance from various regions of northern Arabia, including Yathrib (now Medina).

Abraha transferred his capital to Sana‘a (about midway between Zafār and Najrān) where, in 560, he built a beautiful church intended to serve as a major pilgrimage center. An inscription dating to the reign of Abraha commemorates the construction of an ambitious edifice that could be this church (*Corpus Inscriptionum Semiticarum* IV 325). It was probably then that Abraha reformed the calendar, abandoning the Babylonian lunar calendar with intercalary months (still used today by the Jews) in favor of the Julian solar calendar.

The church of Sana‘a built by Abraha made a lasting impression on his contemporaries and their descendants. Its description is recorded in Muslim tradition by the Arabic name al-Qalīs (after Greek *ekklesia* "church"). The church's base was square, and the building stood 60 cubits (20 meters) tall. The walls were built of stones of various colors, with a frieze of alabaster blocks on the top. The copper doors faced a nave of 80 by 40 cubits, whose ceiling was supported by wooden columns decorated with gold and silver capitals. From there one passed into a space measuring 40 cubits on the right and as much on the left, decorated with mosaics of vegetable motifs and gold stars. The ebony and ivory pulpit was erected under a dome measuring 30 by 30 cubits, covered with gold, silver and mosaics

depicting crosses. For the marble work and the production of mosaics, Abraha enlisted the help of Byzantine craftsmen. Al-Qalīs was undoubtedly the most imposing monument of the entire Arabian Peninsula.

The first mosque erected in Sana‘a after the arrival of Islam was unsurprisingly built in the compound of al-Qalīs because its court offered a free and perfectly suitable parcel of land. Apparently, the successive enlargements of the mosque led to the destruction of al-Qalīs, which would have taken place in the middle of the 8th century, on the orders of a governor who wanted to recover the church's precious materials for more pressing needs. Today, two capitals decorated with crosses can still be seen in secondary use in the great mosque.

In the 570s, in order to expel the Ethiopian occupation, a Jewish Yemeni aristocrat named Sayf ibn dhī-Yazan appealed to Sassanid Persia. The Persians sent a troop to Yemen that became a permanently established garrison. The last Persian governor of Yemen submitted to Islamic power during the lifetime of Muhammad, who died in 632. From that time, Yemen became merely a peripheral province of a vast empire whose capital was located in Medina (northwest Arabia), then Damascus (Syria) and then Baghdad (Iraq).

Ḥimyar and the monotheistic religions after the spread of Islam

The tribe of Ḥimyar apparently survived the Ethiopian conquest but disappeared soon afterwards. In the 10th century, when the Yemeni encyclopedist Abū Muḥammad al-

Ḥasan al-Hamdānī described the Arabian Peninsula, this tribe was a distant memory. The heart of the ancient kingdom of Ḥimyar was inhabited at the time by Arab populations from the region of Najrān, probably settled there by Abraha. The genealogy of Ḥimyar, composed by al-Hamdānī, does not describe genuine society but focuses on various descendants of past heroes.

Yemeni Christianity hardly survived the Islamic conquest, except in the oasis of Najrān and on the island of Socotra. Still, in the early 13th century, one-third of Najrān's population consisted of Christians, and another third of Jews. The last vestige of Christianity in Yemen was on the island of Socotra, which became Muslim only after the arrival of the Portuguese in the Indian Ocean in the 16th century.

Judaism, on the other hand, persisted in Yemen under Islamic rule, especially in the mountains. While belonging, without doubt, to the sphere of Rabbinic Judaism, the Jews of Yemen retained some unique characteristics, especially an ardent messianic expectation reflected in a long series of historical movements. The better known of them date to the 12th century, to 1499–1500, to 1666 (part of the messianic agitation provoked throughout the Ottoman Empire by Sabbatai Zevi), and finally to the 1860s and 1870s (Shukr Kuḥayl I and II). After most of Yemen's Jews left for Israel in 1949–1950, a few thousand faithful remained in the country; most of them assimilated into the Muslim majority or emigrated a few decades later, but a few dozens still live in Yemen.

For further reading

Gajda, I. 2009. *Le royaume de Ḥimyar à l'époque monothéiste. L'histoire de l'Arabie du Sud ancienne de la fin du ive siècle de l'ère chrétienne jusqu'à l'avènement de l'Islam*. Paris

Robin, C. J. 2014. "The Peoples beyond the Arabian Frontier in Late Antiquity: Recent Epigraphic Discoveries and Latest Advances," in: J. H. F. Dijkstra and G. Fisher (eds.), *Inside and Out: Interactions between Rome and the Peoples on the Arabian and Egyptian Frontiers in Late Antiquity*. Leuven, 33–79

Robin, C. J. (ed.). 2015a. *Le judaïsme de l'Arabie antique: Actes du colloque de Jérusalem (février 2006)*. Turnhout

Robin, C. J. 2015b. "Himyar, Aksûm, and Arabia Deserta in Late Antiquity: The Epigraphic Evidence," in: G. Fisher (ed.), *Arabs and Empires before Islam*. Oxford, 127–171

THE USE OF INCENSE BY YEMENITE JEWS

ESTER MUCHAWSKY-SCHNAPPER

Introduction

To propagate odors by burning aromatic substances on embers is an age-old custom. It was practiced in many cultures, stemming from beliefs connected to the beneficial effects attributed to incense. The modern term *perfume* comes from the Latin *per fumum*, meaning *through smoke*. It suggests that the burning of incense (Latin: *incendere*, to burn) was previously the dominant way of creating good odors.

In biblical times, incense, in Hebrew *qetoret*, was used in the Temple as an offering, but also to overpower unpleasant smells from animal sacrifices. Special kinds of incense were chosen for specific functions and only certain people were allowed to use them for holy purposes. Profane and religious functions in incense burning were strictly distinguished.

In antiquity, incense was a desired commodity and South Arabia was a major exporter of home-grown frankincense and myrrh. The trees and shrubs producing the desired resinous substance grow till this day in the Ḥadhramaut in Yemen and in the Dhofar region in Oman. From there it would be exported to India and the Mediterranean via the so-called Incense Route. Although today far less used than in antiquity, incense burning is still practiced in Buddhist, Hinduist and Shintu rites, as well as in those of the Orthodox, Roman Catholic

and Anglican churches. In Yemen, incense is mainly burned during various activities forming part of daily life.

This article is focused on the use of incense by Yemenite Jews in Yemen during the first half of the 20th century until their emigration to Israel, based mainly on oral information from informants who used to live in different regions of Yemen. Incense was used all over Yemen for the same occasions, and regional differences existed mainly in terminology. Other means of creating good odors in Yemen came from live plants, especially rue and basil, or flower extraction by distillation, such as the popular rose-water.

The fact that incense was burned on so many occasions shows that it was a deeply rooted tradition. Its functions often transcended the aim of creating a pleasantly-scented atmosphere. In traditional society with densely structured rules and customs, a basic habit like incense burning had to be firmly ingrained in a complex system of meaning and value. Specific odors were burned on specific occasions as they were endowed with propitiatory or prophylactic properties. Some were believed to possess magic potency, capable of influencing harmful forces.

Incense burners

The aromatic substance, crumbs of gum-resins or twigs of wood, was put on glowing charcoal embers in a vessel specially designed for that purpose: the incense burner, called in most parts of Yemen *mabkhareh*. The act of incense burning and the incense material are called *bukhūr* (Arabic: fume). In Ḥabbān (south-eastern Yemen) and in the area of Ṣa'dah in northern Yemen, an incense burner was called *miqṭārah*, similar to the word *maqṭr* often inscribed on ancient South-Arabian burners. The process of incense burning and the material burnt in it were called *dakhūn* (Arabic: smoke).

Incense burners were kept in every household in Yemen. Some had a handle for carrying. Made of inexpensive sun-dried or baked clay, but also of more expensive stone, copper and bronze, they have changed little over millennia, as archaeological finds reveal. Two basic shapes recur: a structure similar to a house, and an uncovered altar shape with four protruding corners. Two stone incense burners in the Israel Museum collection are examples of these shapes. They were bought in Yemen by the German Orientalist Carl Rathjens in the 1930s and are made of dark steatite, so-called soapstone, *ḥaraḍ* in Yemenite Arabic. This material, very refractory to heat, has been used continuously for incense burning since antiquity. Yemenites considered these stone vessels to be older and more precious than the ones made of other materials, expressing their special appreciation for stone objects.

The incense burner in the shape of a house, shrine, or pavilion (p. 71) has two levels with apertures similar to doors and windows. The incense was burned in the upper level's shallow basin. This artifact comes from Ṣa'dah in northern Yemen, not far from Jabal Raziḥ where soapstone was quarried. Incense burners of this kind were called "old types" as they were hardly produced anymore, in contrast to soapstone kitchenware. In this regard, they are similar to stone lamps which also fell out of daily use (except for ceremonial purposes) since the introduction of petrol lamps at the beginning of the 20th century.

The second type of stone incense burner (p. 70) has the so-called "horned altar" shape, reminiscent of similar types from the Near East dated to the 11th–5th centuries BCE, for example, a limestone incense burner from 10th-century BCE Megiddo. They were found in private houses, and were perhaps used in the same way as the Yemenite vessels. Similar South Arabian specimens date between the 3rd century BCE and the 4th century CE and bear dedicatory inscriptions (CIH 469, 828, RES 4230).

The incense burners of the horned-altar type resemble the flat roofs of South Arabian fortress-type houses. Frequently ibex horns were placed in the roof-corners, intended to fulfil their magical function of keeping evil spirits away from the residents. The analogy seems not accidental, as the horns on incense burners were probably believed to fulfill the same protective function, the burner serving as a paradigm for the whole house.

Pottery incense burners, made of sun-

dried clay and hence inexpensive, were the most widely used group. Examples from rural Yemen in the Israel Museum collection are whitewashed and decorated with grey stripes and herringbone patterns. Incense burners from Ḥabbān, only sun-dried, were called “little houses” because of their house-like structure and house-façade decoration of geometric shapes. Painted with a red

mineral dye (*ḥumreh*) and other colors, they had the “horned-altar” corners on the top, especially frequent in the architecture of south-east Yemen. In Yemen, pottery incense burners, as well as other kinds of pottery (made without a wheel), were produced mainly by the Jews of some villages, and subsequently exported to other parts of the country.

Incense burners

Painted clay | Rural Yemen (left) and Ḥabbān, Yemen (right) | 20th century

Photos © The Israel Museum, Jerusalem

Photography: David Harris and Ester Muchawsky-Schnapper

Incense burners were also made from metal. A tinned copper pavilion-shaped incense burner in the Israel Museum collection is reminiscent of the upper part of mosque towers. Rabbi Yosef Qafiḥ who left Sanaa in 1943 called it a *mijmāreh* (brazier, censer, *jamar* meaning coal). According to him, it was only used by Muslims. A pious man would carry it around in the market to receive money for burning incense in honor of the Prophet. Another incense burner of tinned brass is made of meshwork resembling a cage. The lid is raised to put burning charcoal and incense into the tin bowl at its bottom. Rathjens described both incense burners in his unpublished notes as “old work, not in use anymore.”

Among the few objects brought by Carsten Niebuhr, the German traveler on a Danish expedition to Yemen in 1762/3, two near-identical incense burners, now in the National Museum of Denmark, are the earliest known incense burners from Yemen of the modern era. Their base is a wooden footed bowl for the incense, and a pavilion-shaped superstructure of woven cane functions as a lid. The meshwork allows the smoke to be emitted slowly and resembles the metal cage incense burner. The wickerwork seems to be plaited bamboo, perhaps similar to the bamboo censers mentioned in the Cairo Geniza documents.

Incense burners in pavilion and cage-like shapes

Tinned copper (left) and tinned brass (right) | Yemen | Late 19th – early 20th century
Carl Rathjens Collection, on permanent loan from Salman Schocken, Tel Aviv
Photos © The Israel Museum, Jerusalem | Photography: David Harris

The earliest known incense burners of the modern era from Yemen

Wood and wickerwork | Yemen | 18th century

Photo © The National Museum of Denmark | Photography: John Lee

The recurring shapes of incense burners as houses, shrines and towers seem to have a deeper symbolic meaning which reflects the function of incense burning as an offering, a medium between man and the higher spheres through the smoke emanating from man-built structures.

Materials used as incense and customs related to them

Incense substances, bought in the spice market, were stored at home in little wicker baskets (*tawrat al-bukhūr*) with pointed lids, or in wooden lidded boxes (*ḥuqqat bukhūr*), apparently better conserved there than in metal containers. Each kind of incense was

kept in a separate container in order not to mix the aromas.

The most popular incense all over Yemen was *jāwī bukhūr*, Java incense – storax, imported from Indonesia. It was praised for its pleasant smell (“fragrance of Paradise”) and used, for example, to perfume the home before the onset of Sabbath because “when smelling something good, the mood becomes good.” Before Sabbath, women and baby clothes were put over an upside down wicker basket, the *jāwī* incense underneath emitting a deliciously smelling smoke into them.

A bride was perfumed with *jāwī* after the ritual bath in the *miqveh* preceding the wedding, and later in her married life whenever going to the *miqveh* after the end of her period, before resuming relations with her husband. Thus, *jāwī* had, beside a purifying role, also an aphrodisiac function.

An ancient custom practiced by Yemenite Jews until a few generations ago was to say the benediction over sweet-scented spices, *besamim*, over burning incense (Hebrew: *mugmar qeṭoret*) during the Havdalah ceremony marking the end of the Sabbath, together with blessings over wine, candlelight and the separation of the holy from the profane, namely the Sabbath from the other weekdays. This custom was adhered to by Yemenite Jews since the Second Temple period, along with other ancient customs faithfully kept by them. *Jāwī* would be used for this ceremony, as well as aloe wood incense called *‘ūd*. It was believed that the soul was sad due to the Sabbath being over, and was helped to overcome the sadness by this good odor.

In Israel, this custom was discontinued and Yemenites instead use live aromatic plants, rose-water, or follow the Ashkenazi custom of smelling spices like cloves kept in a little silver tower. The reason is that today, there are no kitchen stoves like in Yemen, from which one could take the embers still glowing from the previous evening in order to burn incense without desecrating the Sabbath.

The pleasant resinous aloe wood (*agalochum*), Arabic *‘ud/‘ude*, consisted of twigs and was more expensive than *jāwī*, with which it was often combined to make the incense more affordable.

A different kind of incense was the gum-resin myrrh (Arabic *murr/mirr*), obtained from the shrub *Commiphora myrrha* (*Balsamodendron*). It was famous since antiquity for its local production and export. Its pungent bitter (Arabic *murr*) smell was described as unpleasant and used during the forty days post-partum period during which the young mother and her new baby were considered to be in a precarious condition, i.e. easy prey for evil forces believed to be jealous of the mother’s happiness with her new baby. Mother and child mortality were very high in Yemen, as medical care was sparse, which led to magical precautions. By the principle of sympathetic magic, the bitter-smelling incense placed on a copper brazier was believed to repel any evil approaching. The women visitors, on the other hand, lifted up their dresses to let in the smoke of the sweet *jāwī* incense, handed around in clay incense burners. (I experienced this way of refreshment in 1999, as a guest among

women in Yemen.) Myrrh incense was also called *ḥijāb*, an amulet against the forces of evil. When the new mother left her home for the first time with her baby, myrrh incense and the rather pungent-smelling rue (*ruta graveolens*, Arabic: *shadhab*) were used to keep away Zaniḥieyyeh, a Lillith-like malevolent ghost.

Besides *jāwī*, *ūd* and myrrh, frankincense (*Olibanum*, Hebrew *levonah*, Arabic *lubān*) was among the most frequently used incense substances. An aromatic gum resin from the tree *Boswellia sacra*, it is translucent, hence the name derived from the Semitic root *lbn*, meaning "white." Still used today in certain churches, during biblical times it was the main ingredient of the sacred incense, *qetoret* (Exodus 30:34) – a term for incense retained by Ḥabbāni Jews.

While Muslims used frankincense on various occasions in Yemen, Jews used it only in connection with the dead. When preparing the dead for burial, putting on the shrouds and carrying him to the cemetery, frankincense was burned, so that spirits would not catch the soul of the deceased. Thus, like the bitter myrrh, frankincense was imbued with protective properties. An additional interpretation was that it acted against the smell of the decaying corpse.

Another incense substance was *uẓfur*, pl. *aẓafir*, meaning "fingernails" because of its shape. Zoological analysis reveals that it is part of the marine mollusk known as *murex*, probably obtained from the Red Sea. Because of its pleasant odor, it was added to *jāwī* and *ūd*.

Incense burning was thus an integral part of life in Yemen, used profusely during

life cycle ceremonies, but also on regular afternoon gatherings. Each kind had a specific function, aesthetic, sanitary or religious-magical. In Yemen, incense burners have changed little through millennia and the ancient meanings of incense burning were kept alive till the mid-20th century. Unpleasant incense odors were believed to protect magically from evil powers and physically from disease and dangerous animals. Pleasant incense odors expressed well-being and hospitality, and even religious blessing. All attest to the belief that the smoke and odor of incense have powers with transcendental significance. Today in Israel these meanings have been lost, and tastes have changed with the abundance of chemical odors chosen today according to individual preference and devoid of additional significance.

For further reading

- Amar, Z. 2002. *The Book of Incense*. Tel-Aviv (Hebrew)
- Groom, N. 1981. *Frankincense and Myrrh: A Study of the Arabian Incense Trade*. London
- Martinetz, D., Lohs, K. and Janzen, J. 1989. *Weihrauch und Myrrhe*. Berlin
- Muchawsky-Schnapper, E. 1990. "Some Aspects of the Use of Perfume by Yemenite Jews," *Tema* 2: 133–142
- Muchawsky-Schnapper, E. 1998. "The Use of Incense by Yemenite Jews," *Tema* 6: iii–xxx
- Muchawsky-Schnapper, E. 2000. *The Yemenites: Two Thousand Years of Jewish Culture*. Jerusalem
- Muchawsky-Schnapper, E. 2018. "Yemeni Stone Vessels: A Different Perspective. The Use and Interpretation of Stone Vessels by the Jews of Yemen," in: C. S. Phillips and St. J. Simpson (eds.), *Softstone: Approaches to the Study of Chlorite and Calcite Vessels in the Middle East and Central Asia from Prehistory to the Present* (British Foundation for the Study of Arabia Monographs 20). Oxford, 238–245
- Müller, W. W. 1976. "Notes on the Use of Frankincense in South Arabia," *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies* 6: 124–136
- Nielsen, K. 1986. *Incense in Ancient Israel* (Vetus Testamentum Supplement 38). Leiden
- Shea, M. O'D. 1983. "The Small Cuboid Incense-Burner of the Ancient Near East," *Levant* 15: 76–109
- Qafih, Y. 1978. *Jewish Life in Sanaa*. Jerusalem (Hebrew)

תרבות דרום ערב לפני הופעת האסלאם

פרנסואה ברון

היסטוריה מדינית

תרבות דרום ערב העתיקה, ששגשגה במשך כאלף וחמש מאות שנה לפני הופעת האסלאם, היא התרבות הפחות מוכרת מבין תרבויות המזרח הקרוב הקדום, וזאת בשל בידודה הגיאוגרפי. אזכורי דרום ערב במקורות חיצוניים נדירים ביותר לפני המאה השישית לספירה, ולכן, שחזור תולדות האזור נסמך על כתובות מדרום ערב עצמה. עד שנות ה-70 של המאה העשרים, רק חוקרים בודדים ביקרו בדרום ערב – הארץ הידועה כיום בשם תימן. המשלחת הארכיאולוגית הראשונה לארץ זו, בשנות ה-50 של המאה הקודמת, נתקלה בקשיים חמורים הן בתחום הלוגיסטי הן במגעיה עם האוכלוסייה המקומית. רק עם הקמת הרפובליקה הערבית של תימן בשנת 1962 החל המחקר של דרום ערב להתפתח באופן ממשי. תימן היא ארץ שונה מאוד משאר חצי האי ערב על מדבריות הענק שלו. זוהי ארץ הררית, שפסגתה הגבוהה ביותר מתנשאת לגובה של 3,322 מטרים, בקרבת צנעא, בירת תימן כיום. ערש לידתה של תרבות דרום ערב העתיקה הוא בעמקי הנחלים היורדים מן ההרים אל המדבר שבפנים הארץ. את העמקים הצחיחים הפכו תושבי דרום ערב העתיקה לאזורים פוריים באמצעות רשתות השקיה מפותחות.

שורשיה של תרבות דרום ערב העתיקה לוטים בערפל. בחפירות ארכיאולוגיות הצליחו החוקרים להגיע לשכבות היישוב הקדומות באתרים ספורים בלבד, החשובים שבהם ילא וצ'רוןאח באזור ואדי ד'נה, כ-100 ק"מ מזרחית לצנעא. התגליות באתרים אלה מעידות על כך שהכתב הדרום-ערבי העתיק הופיע סביב 1000 לפנה"ס, וממלכת שבא התקיימה סביב 900 לפנה"ס. ואולם, איננו מכירים שום אירוע היסטורי בתולדות דרום ערב במאה העשירית

לפנה"ס, אז ביקרה כביכול מלכת שבא את שלמה בירושלים. מעט מאוחר יותר, החל מהמאה השמינית לפנה"ס, אפשר להבחין בין ארבע ממלכות עיקריות, שהתפתחו כל אחת בעמק משלה. בצפון התפתחה ממלכת מעין באזור הג'וּף, מדרום לה שכנה ממלכת שבא עם בירתה מְרִיב בוואדי ד'נה, ודרומית לה – ממלכת קַתְבָּאן שבירתה תַמְנַע בוואדי בִּיִּיקָאן. במזרח שכנה ממלכת הַצְרְמוֹנָת שבירתה שַׁבּוּה, בוואדי הַצ'רְמוֹנָת.

המקורות ההיסטוריים המפורטים הקדומים ביותר שמוכרים לנו הם שתי כתובות מונומנטליות שנמצאו במקדש אֶלְמָקָה, האל הראשי של שבא, שבצ'רוןאח. כתובות אלה מתארות את מעשיהם של שני שליטי ממלכת שבא, המוזכרים גם במקורות אשוריים: יַת'עֶאֱמֵר וְתֵר בן יַכְבְּמֶלֶךְ, שפעל בסוף המאה השמינית לפנה"ס, וּפְכַבְּאֵל וְתֵר בן דִּמְרַעְלִי, שפעל בראשית המאה השביעית לפנה"ס. כתובות אלה לא רק מלמדות על המצב המדיני בתקופה בה נכתבו, הן גם רומזות לתקופה קדומה יותר בה התגבשו ממלכות דרום ערב, עליה איננו יודעים כמעט דבר. שתי הכתובות חושפות את היקף המאבקים בין הממלכות השונות, את התהוות הבריתות ביניהן ואת מאמציהם של מלכי שבא להשתלט על נתיב הבשמים המוביל צפונה, מקור ההכנסה העיקרי של האזור.

באותה עת, ממלכת שבא הבטיחה לעצמה מעמד של בכורה מדינית שעתיד היה להימשך כמאתיים שנה, ושליטי שבא אימצו את התואר מְכַרְב, שגזרוננו שנוי במחלוקת אך משמעותו משקפת ככל הנראה את מעמדם הדומיננטי של שליטי שבא. באזור הג'וּף, צפונית לשבא, התקיימו בוֹזְמֵנִית כמה

ערי מדינה, חלקן עצמאיות וחלקן כפופות לשבא. כאשר כוחה של ממלכת שבא נחלש, מסיבות שאינן ידועות לנו, עיר המדינה מְעִין איחדה את הגְוֹף תחת שלטונה והפכה לממלכה. ממלכת מְעִין התמחתה בסחר לטווח רחוק והקימה מושבה בְּדָן (כיום אַל-עוּלָה) שבצפון-מערב חצי האי ערב, על נתיב הבשמים. סוחריה אף הותירו כתובות במצרים ובאי דְלוֹס שבים האגאי.

ממלכת מְעִין התקיימה עד סוף האלף הראשון לפנה"ס, אז השתלטו עליה בהדרגה אוכלוסיות נוודים ערביות שהיגרו אליה מצפון.

בשנת 25 לפנה"ס נשלח המושל הרומי של מצרים, אֶלְיוּס גְּאֵלוּס, על ידי הקיסר אוגוסטוס לכבוש את דרום ערב, אותה הרומאים כינו Arabia felix, "ערב המשגשגת". המסע של אליוס גאלוס לא השיג את יעדו הצבאי, אך נראה כי בעטיו נפלה ממלכת מְעִין. בידינו תיעוד מצומצם על תולדותיה של דרום ערב במחצית השנייה של האלף הראשון לפנה"ס. נראה כי ממלכת שבא איבדה את מעמד הבכורה שלה לממלכת קַתְבָּאן, ועתה היו אלה שליטי קַתְבָּאן שנטלו לעצמם את התואר מְכָבָב. אזור שלטונם הורחב אל שטח גדול ממערב לתחומה המקורי של ממלכת קַתְבָּאן – לחלקו הדרומי של האזור ההררי, אולם הם נאלצו להילחם עם ממלכת שבא בצפון מערב ועם ממלכת חֲצֵרְמוֹנוֹת במזרח.

החל מסוף המאה השנייה לפנה"ס, השבטים שבאזור ההררי זכו מחדש בעצמאותם: תחילה אוכלוסיית חֲמִיר, שעתידה הייתה למלא תפקיד מרכזי בהיסטוריה של דרום ערב, ובהמשך שבטי מְדָה וְכַדְמָאן. בעשורים הראשונים לספירה, שטחה של ממלכת קַתְבָּאן הצטמצם שוב לאזור ואדי בַּיְיִחָאן, וגם אזור זה נכבש לאחר מכן בידי ממלכת חֲצֵרְמוֹנוֹת, במאה השנייה לספירה. בתקופה זו, ממלכת חֲצֵרְמוֹנוֹת ניסתה להשיג לעצמה בכורה מדינית: שליטיה יצאו למסעות כיבוש בגְוֹף ובחלק הדרומי של האזור ההררי, ויסדו מושבה בַּטְפָּאר הרחוקה, כיום בגבול שבין תימן לעומאן. שליטי חֲמִיר, מצדם, ניסו להשתלט על מְרִיב. במאה הראשונה לספירה, השושלת ששלטה במְרִיב

הייתה כנראה חֲמִירית, ומלכיה נשאו בתואר "מלך שבא וד'ִי־רִיֶדֶן", שרכיבו השני מייצג את הברית של שבטי חֲמִיר. לקראת אמצע המאה השנייה לספירה התרחש עימות מדיני נרחב בין ממלכת שבא, מצד אחד, ובין ממלכות קַתְבָּאן וחֲצֵרְמוֹנוֹת ושבט כְּדְמָאן, מצד שני. העימות הזה והמשבר שנוצר בעקבותיו הביא להיעלמות ממלכת קַתְבָּאן ולמאבק בין מנהיגים שבטיים שונים בממלכת שבא על ירושת כס המלוכה בְּמִרִיב. אותם אירועים הביאו לקרע בין שבא לחֲמִיר, ומנהיג אחד השבטים מהאזור ההררי צפונית לצנעא השתלט בסופו של דבר על מְרִיב וייסד שושלת חדשה.

המאה השלישית לספירה עמדה בסימן עימות מתמיד בין שבא לחֲמִיר, ואליו נוספו גם יחסים מתוחים בין שבא לחֲצֵרְמוֹנוֹת ומאבק נגד כוח חדש שהשיג לעצמו דריסת רגל בחוף המערבי, באזור המכונה תְּהָאמָה – ממלכת אַקְסוּם האתיופית שמעבר לים האדום. האתיופים תמכו תחילה בשבא נגד חֲמִיר, ולאחר מכן בחֲמִיר נגד שבא, אך בסופו של דבר הסתכסכו עם שני הצדדים היריבים וגורשו מדרום ערב.

ממלכות שבא וחֲצֵרְמוֹנוֹת כרתו תחילה ברית ביניהן וחיזקו אותה בנישואי מלך חֲצֵרְמוֹנוֹת לאחותו של מלך שבא. אולם, היחסים בין שני הגיסיס התערערו במהרה, וסביב שנת 230 לספירה, כבש צבאה של ממלכת שבא את העיר שְבוּנָה, בירת חֲצֵרְמוֹנוֹת, ולקח בשבי את מלכה. ממלכת חֲצֵרְמוֹנוֹת הצליחה לשרוד עוד כמאה שנה לאחר מכן, אך כוחה נחלש ללא תקנה.

השלב הסופיים של העימות בין שבא לחֲמִיר אינם ידועים לנו, אך מסוף המאה השלישית לספירה ואילך היו אלה שליטי חֲמִיר שישבו על כס המלוכה בְּמִרִיב. המאבק נגד ממלכת חֲצֵרְמוֹנוֹת חודש, ונדרשו עוד הרבה מסעות מלחמה כדי לשים סוף לקיומה. בראשית המאה הרביעית לספירה נטלו מלכי חֲמִיר לעצמם את התואר "מלך שבא, ד'ִי־רִיֶדֶן, חֲצֵרְמוֹנוֹת וְיַמֵּנָת". מאותו זמן ואילך, אוחד כל השטח של תימן תחת שלטון אחד, ושליטי חֲמִיר הפנו את מאמציהם לחלקים פנימיים יותר של חצי האי ערב. הם יצאו

לפשיטות רבות באזורי הצפון, עד קו הרוחב של ריאד המודרנית. עם התפשטות הדתות המונותאיסטיות, היהדות והנצרות, יצאה תימן מבידודה ההיסטורי והפכה לזירת עימותים בין המעצמות הגדולות של התקופה: ביזנטיון ופרס. כאשר מלך חמיר התגיר והחל ברדיפת הנוצרים, הדבר הוביל לתגובה חריפה מצד ממלכת אקסוס הנוצרית של אתיופיה. צבא אקסוס פלש לתימן, גירש את מלך חמיר מכסאו, הרג אותו בקרב, והקים על חמיר שליט נוצרי ממוצא אתיופי. תקופה זו סימנה את סופה של תרבות דרום ערב העתיקה, ועל האזור השתלטה ממלכת פרס הסאסאנית (570 לספירה בקירוב).

השפות והכתב

איננו יודעים איך קראו תושבי תימן העתיקה לשפות שדיברו בהן; מלומדים מודרניים מכנים את השפות הללו "דרום-ערבית עתיקה". לכל ממלכה היה ניב משלה: מעינית, שבאית, קתבאנית וחצרמותית. אלה הן שפות שמיות, בעלות קרבה מסוימת לערבית, אך גם שונות ממנה באופן ניכר. לשפות הללו יש אף מאפיינים דומים לשפות השמיות הצפון-מערביות וביניהן העברית. הכתיבה בשפות המעינית, הקתבאנית והחצרמותית נפסקה כאשר ממלכות אלה חדלו להתקיים, ואילו השפה השבאית נעלמה בהדרגה עם התגברות השפעתה של הערבית. האלפבית שבו נכתבו השפות הדרום-ערביות העתיקות הוא האלפבית היחיד שלא התפתח מהאלפבית הפיניקית. הוא היה בשימוש ברחבי חצי האי ערב מאות שנים לפני הופעת האסלאם במאה השביעית לספירה, אז הוחלף באלפבית הערבי, שמקורו ארמי. הכתב העתיק של דרום ערב הוא המקור לכתב הברית האתיופית, המשמש עד היום. ברחבי ערב הסעודית התגלו אלפי כתובות סלע שנכתבו באלפבית הדרום-ערבי. בכתובות מונומנטליות שנמצאו בתימן יש לכתב זה צורה מיוחדת שהתפתחה לאורך הזמן. בכתובותיהם

של שליטי שבא המוקדמים, האותיות מופיעות בעיצוב גיאומטרי פשוט וחסכני. אך עם הזמן, האותיות התעגלו, הקווים המעוקלים הפכו גליים יותר, ובקצותיהם של קווים ישרים נוספו קווי תג קטנים. במאות הרביעית-השישית לספירה התאפיינו האותיות במראה מקושט, המזכיר את הכתב הערבי הכופי המאוחר יותר. ההתפתחות הסגנונית של הכתב מאפשרת לתארך כתובת דרום-ערבית כבר ממבט ראשון, גם אם בקירוב גס. לפני כארבעים שנה הופיע בשוק העתיקות סוג חדש של כתובות דרום-ערביות: מקלות עץ ועליהם טקסטים חרותים בכתב יד זעיר, שאמנם התפתח מהכתב המונומנטלי אך אותיותיו עברו שינוי ניכר, עד שהחוקרים נדרשו לפענח אותן מחדש. טקסטים על גבי מקלות עץ נכתבו במשך כל זמן קיומה של תרבות דרום ערב העתיקה, אך השתמרו רק בתנאי סביבה מסוימים. רובן המכריע של כתובות אלה הגיע מאתר אחד באזור הג'וזף, בו נערכו חפירות בלתי-חוקיות. כתיבה על גבי מקלות עץ שימשה לצורכי היומיום: למכתבים, חשבונות, מסמכים משפטיים וכלכליים, וכן תרגילי כתיבה. טקסטים אלה מלמדים אותנו על היבטי החיים שאינם באים לידי ביטוי בכתובות המונומנטליות.

הדת והפולחן

בראשיתה הייתה התרבות הטרומ-אסלאמית של תימן פוליתאיסטית. תושבי האזור סגדו לכמה אלים – חלקם משותפים לכל העולם השמי. אחד מאותם אלים הוא עת'ר, שפולחנו מתועד בכל רחבי דרום ערב. אל זה מקביל לאֵלה המסופוטמית אִישֶׁתֶר ולאלה הכנענית עשתורת, הנזכרת גם בכתבי אוג'יית. ואולם רוב האלים אותם העריצו תושבי דרום ערב היו אלוהויות מקומיות, שלעתים סגדו להן רק באזור מצומצם מאוד. יש לציין כי המקורות העומדים לרשותנו אינם מספקים מידע רב – מדובר בעיקר בכתובות הקדשה, המציינות רק את שמות האלים ומקדשיהם. לגבי חלק מהשמות קשה לקבוע אפילו האם מדובר באֵלים או באֵלות. ההיררכיה של

לקריאה נוספת

Avanzini, A. 2016. *By Land and by Sea: A History of South Arabia before Islam Recounted from Inscriptions*. Rome

Drewes, A. J. and Ryckmans, J. (ed. by P. Stein and H. Stroomer). 2016. *Les inscriptions sudarabes sur bois dans la collection de l'Oosters Instituut conservée dans la bibliotheque universitaire de Leiden*. Wiesbaden

de Maigret, A. 2002. *Arabia Felix: An Exploration of the Archaeological History of Yemen*. London

Maraqten, M. 2014. *Altsüdarabische Texte auf Holzstäbchen: Epigraphische und kulturhistorische Untersuchungen* (Beiruter Texte und Studien 103). Beirut and Würzburg

Nebes, N. 2016. *Der Tatenbericht des Yifta'amar Watar bin Yakrubmalik aus Širwāḥ (Jemen)* (Epigraphische Forschungen auf der Arabischen Halbinsel 7). Tübingen

Robin, C. (ed.) 1991-93. *L'Arabie antique de Karib'il à Mahomet – Nouvelles données sur l'histoire des Arabes grâce aux inscriptions* (Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée 61). Aix-en-Provence

Simpson, St. J. (ed.). 2002. *Queen of Sheba: Treasures from Ancient Yemen*. London

הפנתיאון הדרום-ערבי אינה נהירה לנו לרוב, אם כי מכתובות מסוימות אפשר להסיק על קשרי זוגיות ומשפחה בין אלים מסוימים.

אין בידינו שום סיפור מיתולוגי אודות האלים הללו, ומקורות המכילים הוראות פולחניות הם נדירים ביותר. עם זאת, ברור כי מלכתחילה לכל עיר, כפר ושבט הייתה אלוהות מגינה משלהם. עם התגבשות הממלכות המרכזיות של דרום ערב, כל אחת מהן אימצה אלוהות לאומית נפרדת: האל עֶתְרֵת בְּמַעֵין, האל אֶלְמַקָּה בשבא, האל עֵם בְּקַתְבָּאן, והאל סִין בְּחֶצְרֶמֶן.

במאה השלישית לספירה אנו עדים להופעת סממנים מונותיאסטים בדת של דרום ערב: בתקופה זו, אֶלְמַקָּה הוא האלוהות היחידה הנזכרת בכתובות מְמָרִיב. מאוחר יותר, במאה הרביעית לספירה, הפולחן הפוליטיאסטי נעלם כליל, והאל היחיד הנזכר בכתובות מופיע בשם כְּחַמְנָן (שם או כינוי המוכר בצורה כְּחַמְנָא בכתובות ארמיות מהעיר תדמור שבמדבר הסורי, וכן בתלמוד הבבלי והירושלמי). בכתובות הדרום-ערביות, כְּחַמְנָן מוזכר גם בתואר "אדון השמיים והארץ".

באיזו מידה אפשר לייחס את המעבר למונותיאזם להשפעת היהדות? שאלה זו נדונה רבות במחקר. מינוח דתי יהודי מתחיל להופיע בכתובות דרום-ערביות במאות השלישית או הרביעית לספירה ואינו שכיח. הוא כולל מספר אזכורים של עם ישראל, וכן את הכינוי לאל "אדון היהודים" (רב יהד), המופיע לצד כְּחַמְנָן. נוסף על כך, בחלק מהכתובות מופיעות נוסחאות יהודיות, כגון "אמן" או "שלום", או הפועל בר"א במשמעות של בריאה. אדם בשם יהודה יֶכָּף בנה לו ארמון והנציח את המעשה בכתובת דרום-ערבית יפה, שבמרכזה מופיע גם כיתוב קצר בעברית. אבל ישנה רק כתובת דרום-ערבית אחת, המתעדת ייסוד בית קברות מיוחד ליהודים, שמשמשת באופן שיטתי באוצר מילים שמקורו בעברית ובארמית. לבסוף, במאה השישית לספירה, עם הכיבוש האתיופי של חֶמֶר, מופיעות בכתובות המלכותיות נוסחאות נוצריות, הכוללות אזכורים של השילוש הקדוש, בו דמות האב עדיין נושאת את השם כְּחַמְנָן.

אמנות דרום ערב העתיקה

סבינה אנטוניני דה מַגְרָה

מקורות ההשראה

במהלך האלף השלישי לפנה"ס, תרבויות מסופוטמיה ומצרים בנו מקדשים וארמונות ופיתחו שיטות מתוחכמות לייצור פסלים, כלי חרס וחומות, כמו גם שיטות כתב מורכבות. מנגד, דרום ערב באותה עת עמדה בפתחה של תקופת הברונזה. תושביה גרו בכפרים, בבקתות שדופנו באבני גוויל, וייצרו מצבות ופסלים בסגנון סכמטי שהונחו בקברים, נוסף על כלי חרס פשוטים. התוכניות והארגון המרחבי של אותם כפרים התאפיינו בחלוקה לאזורים המיועדים למגורים ולפעילויות שונות – דבר המעיד על ראשיתן של קהילות מרובדות, שיש בהן התמחות חברתית וכלכלית.

חומייד, ג'לא, מריב, נייבון, שבונה ופראקיש מלמדות שתרבות מפותחת הופיעה בדרום ערב בסוף האלף השני לפנה"ס. כבר בממצאים העתיקים ביותר של אמנות דרום ערב אפשר להבחין במרכיבים השייכים למסורת האמנותית של המזרח הקרוב הקדום. ההיצגים החזותיים המופיעים במקדשים הידועים כיום בשם בְּנָאָת עַד ("בנות עַד", אב קדום מית), בעיקר באזור הג'וּוּף שבצפון תימן, אך גם באתרים שונים בתחומי ממלכות שבא ומְעֵין, מושפעים בבירור מהאמנות המסופוטמית. תרבות דרום ערב העתיקה אימצה את הדגמים המסופוטמיים ופיתחה אותם בדרך יצירתית עד שהפכו לחלק מסגנון מקומי מובהק.

ההיצגים החזותיים שבמקדשי בְּנָאָת עַד הם מן הביטויים המוקדמים ביותר של אמנות דרום ערב. שם המודרני של המקדשים בשפה הערבית ניתן להם על ידי תושבי הארץ ומתייחס לדמויות נשיות הניצבות על גבי פְּנִים בתנוחות עמידה או

ריקוד, שגולפו על עמודי המקדשים החל מהמאות התשיעית-השמינית לפנה"ס. הדימויים החזותיים במקדשים כוללים בין היתר דמויות אנושיות, יעלים, צבאים, פרים, יענים ועץ החיים – בדוגמה החוזרת על עצמה כנראה בשל מה שמכונה "אימת החלל". הדימויים הללו מכסים את כל שטחי העמודים שבחצרות המקדשים ואת דלתותיהם, והיו להם כנראה גם משמעויות דתיות. דוגמאות של אמנות הפיסול מהתקופה הנדונה אפשר לראות בפסלוני אבן קטנים של דמויות יושבות, אותם החוקרים מכנים "האבות הקדמונים" (עמ' 19). מקור הפסלונים הללו הוא באזור הג'וּוּף, ובעיקר באתרים אֶל-בֵּיידָא (העיר העתיקה נֶשֶׁק) ואֶל-סוּוּדָא (העיר העתיקה נֶשֶׁן). היות שאף אחד מפסלונים אלה לא נמצא בהקשר ארכיאולוגי – קבר, מקדש, בית פרטי, וכד' – קשה לקבוע לאיזה צורך הם נוצרו. ייתכן שהפסלונים הללו הציגו אֶלֵי בית שהגנו על המאמינים ונשמרו במרחבי פולחן ביתיים או הוקדשו למקדשים. לחלופין, אפשר שאלה היצגים של מתים, המשתתפים במשתה בחיים שאחרי המוות. השערה זו נשענת על המסורת הנפוצה של ייצוג אמנותי ברחבי סוריה וכנען בראשית האלף הראשון לפנה"ס; מסורת זו הניחה כי נפש המת מסבה לשולחן עם האלים.

על כמה מן הפסלונים כתובים שמות פרטיים שמקורם הוא צפון-ערבי דווקא. אפשר שאוכלוסיות מצפון ערב הביאו טיפוס צלמיות זה לחלקו הדרומי של חצי האי, או אולי אנשי ממלכת מְעֵין, שקיימו קשרי מסחר עם אוכלוסיות צפון ערביות, הם אלו שהחלו לייצר אותם בדרום ערב. מכל מקום, כמה מאפיינים אמנותיים, בהם הצגת הדמויות כשהן יושבות ללא תנועה, הצורה הקובייתית של

לפנה"ס, ואפשר לראות בהם המשכיות של דגמים קדומים לצד גיוון סגנוני. תופעה זו מעידה על חיוניותה של המסורת האמנותית ועל כשרונם של אומני שבא וקִתְבָּאן. פסלי הברונזה מעידים על כך שבמהלך האלף הראשון לפנה"ס פעלו בדרום ערב אומנים מומחים בשירות המקדשים שהיוו את מרכזי החיים החברתיים.

הפסלים הוקדשו כנראה לאלים. הם נעדרים מאפיינים היכולים להצביע על זיהוי עם אלוהות מסוימת, ואפשר שייצגו את המאמינים שהקדישו אותם. המאמין הקדיש את דמותו לאל כאות תודה על חסד שעשה עמו או על תפילה שנענתה, או אולי כמעשה פולחני טהור שאינו תלוי בטובה קודמת מצדו של האל. אפשרות אחרת היא שהקדשת פסל

הפסלונים והייצוג חסר הפרופורציות של פלג הגוף העליון והרגליים, מלמדים על כך שהפסלונים יוצרו בדרום ערב.

חפצי ברונזה שהוקדשו לאלים

אמונותיהם הדתיות של תושבי דרום ערב העתיקה באו לידי ביטוי, בין היתר, בהקדשת מצבות מאבן וברונזה, וכן פסלים וצלמיות בדמות אדם, למקדשים השונים.

מבין פסלי הברונזה, המפורסמים ביותר הם הפסלים מהמאה השישית לפנה"ס שהתגלו במקדש אָוּם בעיר מְרִיב והוקדשו לאל אֶלְמָקָה. ייצור פסלים דומים נמשך בדרום ערב עד סוף האלף הראשון

צלמית אישה יושבת המנגנת בכלי מיתר

ברונזה | תימן | המאות הראשונה-השנייה לספירה בקירוב

BLMJ 6347

צלמית גבר מתפלל

ברונזה | תימן | המאות השלישית-השנייה לפנה"ס בקירוב

BLMJ 3178

צלמיות גמלים, שתיים מהן עם רוכב

ברונזה | תימן | המאה השלישית לפנה"ס – המאה הראשונה לספירה בקירוב

BLMJ 3180, 8636–8638

הגמלים הוקרבו קורבן לאלים, או ששימשו כמנחות קבורה.

אמנות דרום ערב בתקופות ההלניסטית והרומית

באמצע האלף הראשון לפנה"ס, החלה בדרום ערב תקופה של שגשוג שהגיעה לשיאה במאה הרביעית לפנה"ס הודות לייצוא שרף עצי המור והלבונה באמצעות שיירות סחר. תקופה זו התאפיינה גם בפרץ יצירתיות אמנותית. ערי דרום ערב פרחו, מבנים מפוארים נבנו בהן, חפצי אמנות יובאו מרחבי העולם ההלניסטי וחפצים אחרים יוצרו בדרום ערב עצמה, בהשראת התפתחויות חדשות שמקורן באגן הים התיכון. מחברים יווניים ורומיים כדוגמת ארתוסטנס, אגתארכידס, דיודורוס, סטראבון ופליניוס הזקן הפליגו בתיאורי תפארתה ורווחתה הכלכלית של דרום ערב וטבעו את המונח Arabia felix, "ערב המשגשגת". אלכסנדר מוקדון תכנן לכבוש את דרום ערב, אך תוכניתו לא יצאה לפועל בשל מותו הפתאומי בשנת 323 לפנה"ס (סטראבון, גיאוגרפיה, ספר טז, ד, 27).

נועדה לספק הגנה למקדיש, למשפחתו או לרכושו, או למלך שבשירותו פעל המקדיש. ראיות התומכות בהנחה שהפסלים הוקדשו לאלים מגיעות מעשרות כתובות שנמצאו במקדש אָוֶם בּמְרִיב. כתובות אלה נכתבו בשם של בני משפחת המלוכה ומשפחות חשובות אחרות, ומהן עולה כי גברים ונשים הקדישו לאל אֶלְמָקָה פסלי ופסלוני ברונזה שייצגו את דמויותיהם.

נוסף על פסלים ופסלוניס בדמות אדם, תושבי דרום ערב העתיקה הקדישו לאלים פסלוני אבן וברונזה בדמות יעלים, פרים שהוקדשו לאֶלְמָקָה (עמ' 17) וגמלים שהוקדשו בדרך כלל לאל ד'וֹ-סְמוֹנִי (עמ' 28). פסלוניס מסוג זה הוקדשו גם לאֶלֶה דְ'ת־ט'הֶן, כפי שעולה מכתובת על פסלון בהט המציג שני גמלים רובצים (עמ' 13). צלמיות גמלים מציגות לעתים גם את הרוכב.

מספר קברי גמלים מהמאות הראשונה-השנייה לספירה נמצאו באזור הַצְרְמוֹנָה, באתר כִּיבּוֹן ובוואדי עֶרֶף. בחלקם התגלו לצד עצמות הגמלים גם עצמות אדם. עם שלדי הגמלים הונחו בקברים הסכינים ששימשו לשחיטתם. לא ברור האם

גם אוגוסטוס קיסר רומא שאף להשתלט על ארץ זו, ומסע הכיבוש בפיקוד אֶלְיוּס גָלוּס בשנים 25-24 לפנה"ס, על אף כישלונו, זכה לאזכורים בחיבוריהם של אוגוסטוס (תיאור מפעלותיו של אוגוסטוס האלוהי, ה', 26) ושל סטראבון (גיאוגרפיה, ספר טז, ד, 22-24).

לאורך החוף הדרומי של חצי האי ערב התפתחו ערי נמל חשובות במסגרת הסחר המשגשג בין מצרים, העולם הרומי והודו, כפי שעולה מ"פְּרִיפְלוּס של הים האדום" – מדריך הסחר הימי שנכתב ביוונית בידי מחבר עלום שם באמצע המאה הראשונה לספירה. בתקופה זו החלו דרכי הסחר היבשתיות לפנות את מקומן לנתיבי סחר ימיים.

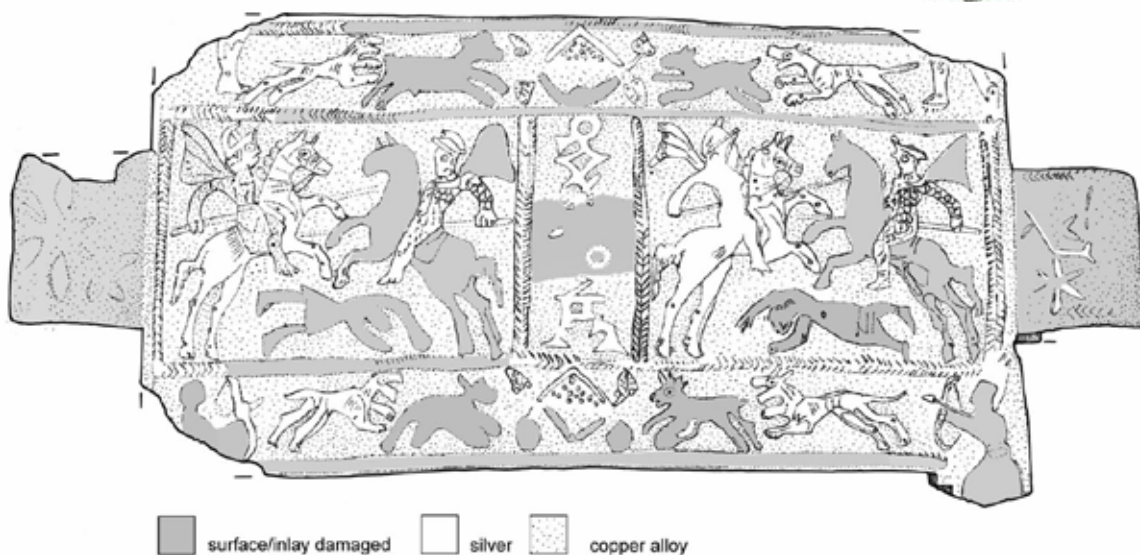
ההתפתחויות שחלו באמנות המזרח הקרוב בתקופה ההלניסטית נתנו את אותותיהן גם בדרום ערב. חפצי אמנות רבים – לרוב פסלי אלים יווניים – יובאו לדרום ערב, בעוד שאחרים יוצרו במקום, תוך שיתוף פעולה עם אמנים זרים. שיתוף פעולה מעין זה בא לידי ביטוי בשני פסלים של מלכי חֲמִיר שנמצאו באתר נַחְלַת אֶל-חֲמִיר (העיר העתיקה יְכָלָא) ומתוארכים למחצית השנייה של המאה השנייה לספירה. כתובת יוונית על הברך של אחד הפסלים מציינת את שמו של האמן היווני פּוֹקְס, וכתובת נוספת, בשפה השבאית, מציינת את שמו של האמן המקומי לְחִיעֵם.

האמנים והאומנים של דרום ערב ספגו את החידושים שהגיעו אליהם מארצות אחרות, אך גם המשיכו לפתח את סגנון האמנות המקומי, כפי שאפשר להתרשם משלושה פסלי בהט של מלכי אֶוּסָן שהתגלו בוואדי מֶרְחָה. בפסל המאוחר מביניהם (מהמאה הראשונה לספירה) ניכרת השפעה יוונית-רומית בשיער המתולתל ובלבוש (טוניקה והִימְטִיוֹן), אך הוא ממשיך את המסורת האמנותית המקומית בתנוחת הסגידה בפני האל. החל מאמצע המאה הראשונה לספירה, מוצרי יוקרה מאגן הים התיכון, כגון כלים ופסלים עשויים זהב וכסף, יובאו לנמלים החדשים של דרום ערב, כשיעדם הסופי הוא חצרות המלוכה של השליטים. מנחות קבורה יקרות ערך שנמצאו בוואדי צ'וֹנָא

בְּחַצְרֵמוֹנֹת מהוות עדות ישירה לסחר המשגשג הזה. הן כוללות חפצים שיוצרו ממתכות יקרות: תיבות כסף קטנות המעוטרות בסצנות מיתולוגיות, קערות, מצקות ומראות. חפצים אלה יוצרו ככל הנראה במאות השנייה-השלישית לספירה, בדרום ערב או באחד מבתי המלאכה במזרח האימפריה הרומית (סוריה או מצרים), שם המשיכו ליצור חפצי יוקרה במסורת המפוארת של האמנות ההלניסטית. בין המאה השלישית לפנה"ס למאה השלישית לספירה, ייצרו בדרום ערב גם חפצי אמנות בעלי אופי דתי על פי המסורת המקומית. חפצים אלה כללו שולחנות מנחה, מקטרים, מזבחות וכסאות למושב האלים כמו גם תבליטים ומצבות שהוצבו בקברים. מצבות קבורה שיוצרו באבן היו לעתים נטולות דמות, ובמקרים אחרים ייצגו את דמות המת עם תווי פנים סכמטיים או לבשו דמות פר. סוג אחר של מצבות קבורה, מן המאות השנייה-השלישית לספירה, הציגו רצף תמונות מגולפות במספר רצועות אופקיות, המתאר את מעשי המת בחייו – לדוגמה, אישה יושבת על כס ומנגנת בנבל, או גבר עוסק בחקלאות, צד בעל חיים, הולך בדרך או רוכב על גמל. התבליטים והמצבות הוצבו בקברים סמוך לגופת המת, לצד חפצים שנועדו לשימוש יומיומי: כלי חרס, תכשיטים, כלי נשק, וכו'.

דרום ערב בין פרס, ביזנטיון ואתיופיה

בסקירה קצרה זו של אמנות דרום ערב העתיקה יש לציין, כי מספר חפצי אמנות שהתגלו באזור משקפים את השפעת המסורת האמנותית הפרתית והסאסאנית. במאות הרביעית-החמישית לספירה נכנסו לאמנות דרום ערב נושאי ייצוג חדשים: פרשים הנלחמים זה בזה על גבי סוסים דוהרים וציד אריות מלכותי. סצנות אלה מופיעות על גבי פריטים אדריכליים, כגון קשתות וכותרות עמודים, וכן על גבי חפצי יוקרה, בהם לוחיות ברונזה וכסף שעיטרו רתמת סוס והתגלו בִּטְפָאר, בירתה של ממלכת חֲמִיר.

■ surface/inlay damaged □ silver ▨ copper alloy

לוחית מרתמת סוס עם שתי מונוגרמות ברצועה המרכזית וסצנת מאבק בין שני פרשים בצדדיה

ברונזה עם שיבוץ כסף | ט'פאר, תימן | המאות הרביעית-החמישית לספירה
צילום ואיור באדיבות המחברת

ממלכת אַקסוּם שבאתיופיה. מבסיסם שבאקסוּם, האתיופים פלשו לדרום ערב במאה השלישית לספירה, ושוב לאחר מכן במאה השישית לספירה, אחרי שממלכת אַקסוּם אימצה את הדת הנוצרית. עדות לתקופת השליטה האתיופית אפשר למצוא בכותרות העמודים הגדולות שבמסגד הגדול בצנעא, בירת תימן המודרנית. הכותרות הללו היו שייכות

בין פרס לקיסרות הביזנטית שררה יריבות על שליטה בנתיבי הסחר שהובילו מחופי הים התיכון להודו. יריבות זו, שהחלה במאה הרביעית לספירה, השפיעה על התפתחות מדיניות ודתיות בכל המזרח הקרוב. תחום שליטתה של פרס השתרע מסוריה עד הודו, בעוד האימפריה הביזנטית שלטה באגן המזרחי של הים התיכון, עד גבולות

לקריאה נוספת

‘Ali ‘Aqil, A. and Antonini S. 2007. *Repertorio Iconografico Sudarabico, 3: I Bronzi sudarabici di periodo pre-islamico*. Rome

Antonini de Maigret, S. 2012. *South Arabian Art. Art History in Pre-Islamic Yemen* (Orient et Méditerranée 10). Paris

Breton, J.-F. and Bāfāqih, M. A. Q. 1993. *Trésor du Wādī Dura’ (République du Yémen)* (Bibliothèque Archéologique et Historique 141). Paris

de Maigret, A. 1990. *The Bronze Age Culture of Khawlān at-Ṭiyyāl and al Ḥada’ (R.A.Y.)*, (IsMEO Reports and Memoirs 24). Rome

Ludwig A. 2015. *Kameldarstellungen aus Metall im vorislamischen Südarabien*. Wiesbaden

מלכתחילה לכנסייה שנבנתה בצנעא במצוות הקיסר הביזנטי יוסטיניאנוס הראשון (527-565 לספירה); לשם בנייתה הקיסר אף שלח לדרום ערב שיש, פסיפסים ואמנים מומחים. אולם, המקור לטיפוס הזה של כותרות עמודים, שצורתן קובייתית והן מעוטרות בעלי קוציץ שבראשם צלב, הוא דווקא הכותרות בכנסיית מרים מציון שבאקסום (כיום במחוז טיגרה שבצפון אתיופיה). במאה הרביעית לספירה, עם בוא הדתות המונותאיסטיות – היהדות והנצרות – לדרום ערב, נזנחו הדתות המקומיות שסגדו לאלים רבים, וכתוצאה מכך נזנחו גם מקדשיהם. בין היתר, הופסק הייצור של פסלונים וחפצים אחרים שנועדו להקדשה לאלים. אולם אפילו אחרי הופעת האסלאם במאה השביעית לספירה, השתמר זיכרון הפאר הקדום של תרבות דרום ערב. במאה העשירית, תיאר ההיסטוריון התימני אל-המֶדְאֶנִי, בספר השמיני של חיבורו הגדול אל-אֶפְלִיל ("הכתר"), את ארמונות המלוכה הרבים ששרדו עד ימיו, כולל הארמון המפואר ע'מֶדְאֶן שבצנעא, בעל שבע קומות, ארמון סֶלְחִין במְרִיב וארמון נִיֶדְן בט'פָאָר. ארמונות אלה, שנבנו כבתי מגדל, עוטרו בפסלי ברונזה של יעלים ואריות. האסלאם בתימן זכה בירושה עשירה בת אלפי שנים בכל הנוגע לאדריכלות, להנדסת מים ולאמנויות – ירושה שסימניה ניכרים עד היום בתכנון העירוני, בעיטורים האדריכליים ובטכניקות הבנייה. ארמונות שיסודותיהם בנויים מאבן וקירותיהם מלבני בוץ, המתנשאים לגובה מספר קומות, מזכירים את בתי המגדל של הממלכות הגדולות מהתקופה הקדם-אסלאמית. בתי המגדל, שהתנשאו לגובה רב וקירותיהם החיצוניים יצרו רצף אחד, סיפקו חגורת הגנה איתנה לערים הקדומות של דרום ערב. בימינו, העיר שָבָאָם באזור הַצְרְמֻנֻת, אתר מורשת עולמית של אונסק"ו, היא דוגמה לתכנון אדריכלי ששורשיו נעוצים עמוק בעולם הקדום.

שבא, ירושלים ושלמה: מלכים א' י, א-יג

אנדרה למיר

השני) אל חזקיהו, שהגיעה לירושלים בסוף המאה השמינית לפנה"ס (מלכים ב' כ, יב-יג). המוטיב הספרותי המבליט את מעמדו המדיני של המלך על ידי תיאור משלחת שהגיעה לחלוק לו כבוד מארץ רחוקה נמצא גם בכתובות מלכי אשור מאותה תקופה. עם זאת, ההשוואה למקורות נוספים במקרא ומחוצה לו מבליטה את היסוד המקורי בסיפור המשלחת השבאית – הבשמים שהביאה המלכה לירושלים כחלק עיקרי ממתנותיה. אפשר שסיפור מלכת שבא בגרסתו המקורית נכלל ב"סֵפֶר דְבָרֵי שְׁלֹמֹה" (מלכים א' יא, מא) – חיבור ששיבח כפי הנראה את חוכמתו המדינית של שלמה בן דוד, ונכתב אולי אחרי מותו על ידי משרתיו, שריו או יועציו (Lemaire 1995). חיבור שכזה היה משתלב היטב בכתובה ההיסטורית במזרח הקרוב הקדום. אולם, על מנת להעריך את אמינותו, עלינו להשוות את הנאמר בו עם ידיעותינו על ההיסטוריה המדינית של המזרח הקרוב הקדום באותה עת. אין שום מקור מלבד המקרא המזכיר משלחת דיפלומטית מממלכת שבא לשלמה המלך, ובאופן כללי, המקורות הקדומים הנוגעים למאה העשירית לפנה"ס – תקופתו של שלמה – מעטים ביותר. בתקופה זו מצרים כבר לא הייתה אימפריה, אך ניסתה לשמר את השפעתה בחוף המזרחי של הים התיכון באמצעות תמיכה בטוענים לכתר כמו ירבעם הראשון בישראל (מלכים א' יא, מ) והדד האדומי / הארמי (מלכים א' יא, ז-כב). שלמה, שלקח לו את בת פרעה לאישה (מלכים א' ג, א; ט, טז, כד; והשוו יא, יט), נכנס לתחום ההשפעה המצרית. דבר זה אפשר לו לפתח את קשרי המסחר עם שכניו מדרום, ליטול חלק בהפקת נחושת במכרות פינאן ותמנע שבערבה (Ben-Yosef et al. 2012), ולבנות את מבצר תמר – עין חצבה – במדבר (מלכים א' ט, יח). באתרים ארכיאולוגיים בנגב אפשר למצוא עדויות

ביקור מלכת שבא בירושלים ופגישתה עם שלמה המלך הוא אחד מסיפורי המקרא המפורסמים ביותר. הוא זכה לפרשנויות רבות במסורות כתובות וביצירות אמנות ממזרח וממערב. הבסיס לפרשנויות מאוחרות אלה הוא הסיפור הקצר המופיע בספר מלכים א', פרק י. פיתוחו של סיפור זה במסורות השונות משפיע על קריאת הפרשה המקראית ומקשה על החוקרים לראות בה מקור היסטורי מהימן. ואולם, אף על פי שהנטייה הרווחת היא לראות במלכים א' י, א-יג בדיה שאין בה עניין להיסטוריונים, ישנם חוקרי מקרא הסבורים שיש בסיפור גרעין של אמת. לפני שננסה למקם את הסיפור המקראי בתוך הרקע הכללי של המזרח הקרוב הקדום, מן הראוי לבחון את תוכנו של הסיפור. פסוקים יא-יב, הפותחים במילת החיבור "וְגַם" ומתארים את אניות הצי של חירם מלך צור, נראים כאינם שייכים לסיפור המקורי על מלכת שבא. אפשר לשים לב גם לכך שכמה מטבעות לשון (במיוחד אלה בפסוק ט) אופייניים לאוצר הביטויים המושפע מספר דברים, ומסתבר שנוספו לסיפור המקורי בעת עריכתו. אף האזכור של "מָאָה וְעֶשְׂרִים כֶּפֶר זָהָב" בפסוק י (יותר מארבעה טון!) נוסף כפי הנראה בתקופה הפרסית, על בסיס אזכור דומה במלכים א' ט, יד; והוא הדין לחלקי הסיום של פסוק י ופסוק יג. אם נוציא מכלל דיון את התוספות המאוחרות הללו, ניוותר עם מה שנראה כסיפור מקורי המתאר משלחת רמת דרג מממלכת שבא הרחוקה, תוך הדגשת חוכמתו המדינית של שלמה. את המונחים הדיפלומטיים המופיעים בסיפור אפשר להשוות לאלו שבמכתבי אל-עמארנה מהמאה ה-14 לפנה"ס (במיוחד המכתבים מס' 3, 4 ו-7), ואילו האזכור של משלחת מארץ רחוקה מזכיר את סיפור המשלחת של בְּרָאדֶן-בְּלָאָדָן מלך בבל (מרדוך-אַפֻּלֶה-אַיְדִינָה

מוקדמות למסחר עם דרום ערב כבר במאות ה-12-11 לפנה"ס, תקופה שבה התקיים אולי סחר לטווח רחוק (Holladay 2006). ביות הגמל, המתוארך במחקר לסוף האלף השני לפנה"ס, אפשר לחצות את מדבריות ערב והביא להתהוותה של "דרך הבשמים".

ארץ שבא נזכרת לראשונה במקור אשורי מן המאה השמינית לפנה"ס. זוהי כתובת המזכירה שיירה של מאתיים גמלים שעשתה את דרכה מתימא ומשבא לאזור חִינְדָנוּ לגדת הפרת התיכון (Younger 2003: 281-282). אף על פי שאין בידינו עדויות ישירות לסחר עם ממלכת שבא במקורות האשוריים מהמאה העשירית לפנה"ס, מחקרו המפורט של מריו ליוורני בנוגע למקורות מהמאה התשיעית לפנה"ס הראה, כי שיירות סוחרים שהובילו קטורת ובשמים הגיעו לאזור הפרת התיכון סביב 890 לפנה"ס לכל המאוחר, וכי "מתחילת המאה התשיעית לפנה"ס, חִינְדָנוּ הייתה נקודת היעד של דרך השיירות הראשית אשר הובילה מערב למסופוטמיה". לדבריו, "כינון קשרי הסחר עם דרום ערב במחצית השנייה של המאה העשירית לפנה"ס הולם היטב את המסורות המקראיות ואת הנתונים שבכתובות מלכי אשור" (Liverani 1992: 114). מסקנה זו אף עולה בקנה אחד עם תאריכי פחמן-14 של ממצאים מחפירות העיר תימא שבצפון-מערב חצי האי ערב.

ידיעותינו אודות הציוויליזציה של דרום ערב באלף הראשון לפנה"ס התרחבו בצורה משמעותית בחמישים השנים האחרונות. הממצא הארכיאולוגי מצביע על כך שתרבות קדומה, אותה אפשר לכנות שבאית, התפתחה באזור הזה בין המאה ה-13 למאה השמינית לפנה"ס. כתובות קצרות באלפבית הדרום-ערבי הופיעו כבר סביב 1000 לפנה"ס, כפי שאפשר ללמוד ממצא כלי החרס ומתאריכי פחמן-14 באתרים אִי־דוֹרְיִיב (ואדי יֵלָא), הַגִּר אֶבְן חוֹמִיִּיד (ואדי בֵּיִיחָאן), הַגִּר אֶ־תְּמַרְה (ואדי אל־גִּוִּצְהָ), מְנִ'ב (ואדי עֵמֶד) וְנִיִּבּוֹן (ואדי דוּוּעָאן). אמנם הכתובות המונומנטליות הקדומות ביותר מממלכת שבא שייכות למאה השמינית לפנה"ס, אך הן משקפות מסורת מפותחת של כתיבה, ובפרט כתיבה היסטורית, ששורשיה קדומים יותר (Nebes)

14-15 (xiii, 2016: 14). נוסף על כך, תאריכי פחמן-14 של מקלות עץ, עליהם מופיעות כתובות בכתב דרום-ערבי רהוט, מראים כי השימוש בחומר זה לכתיבה התחיל במאה העשירית לפנה"ס לכל המאוחר (Drewes and Ryckmans 2016: xiii, 14-15). ממצאים אלה מאפשרים לראות את סיפור המשלחת מהדרום הרחוק, שבאה לחלוק כבוד לשלמה בירושלים, באור חדש. אף על פי שאין הוכחה לקיומה של ממלכת שבא במאה העשירית לפנה"ס, האפשרות הזאת נראית סבירה יותר ויותר.

ואולם, בין הכתובות המעטות המגיעות מאותה תקופה אין כל זכר למלך או מלכה ששלטו בשבא או למשלחת שיצאה משבא לירושלים. נוסף על כך, תיאור של מלכה שעמדה בראש משלחת משבא מעלה קושי רב. בכתובות דרום-ערביות מהמחצית הראשונה של האלף הראשון לפנה"ס לא מתועדת שום מלכה, ובוודאי שאין רמז למלכה העומדת בראש משלחת לארץ רחוקה שמסע בן חודשיים (לאורך כ־2400 ק"מ) מפריד בינה לבין ממלכתה.

עובדה זו מחזירה אותנו לנוסח הסיפור המקראי במלכים א' פרק י'. לאור הקושי העולה מאזכור מלכה העומדת בראש המשלחת שהגיעה משבא לירושלים, האם אפשר להבין את הצירוף "מִלְכַת שְׁבָא" באופן שונה? כבר בתלמוד הבבלי רבי שמואל בר נחמני ציטט בשם רבי יוחנן אמירה שהכירה בקושי הטמון בסיפור המקראי: "כל האומר מלכת שבא אשה היתה אינו אלא טועה. מאי מלכת שבא? מלכותא דשבא" (בבא בתרא, דף טו, עמוד ב). פירוש מעניין זה יכול אולי לפתור את הבעיה ההיסטורית, אך קשה ליישב אותו עם העובדה שהצירוף "מִלְכַת שְׁבָא" במלכים א' י, א משמש כנושא הדקדוקי של הפועל וְתָבֵא. ממלכה שלמה אינה יכולה לנדוד למרחק של 2400 ק"מ!

נראה שאפשר להציע פתרון אחר. ידוע שבנוסח המקרא ישנם כמה מקרים של בלבול בין המילים "מלך" ו"מלאך" – בלבול שמקורו עוד בשלב בו טרם נוספו לטקסט המקראי סימני הניקוד, והאות א' הושמטה או פורשה בטעות כאם קריאה. ייתכן, אפוא, שבנוסח המקורי של מלכים א' י, א-יג הופיע

לקריאה נוספת

Ben-Yosef, E. et al. 2012. "A New Chronological Framework for Iron Age Copper Production at Timna (Israel)," *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 367: 31–79

Bron, F. and Lemaire, A. 2009. "Nouvelle inscription sabéenne et le commerce en Transeuphratène," *Transeuphratène* 38: 11–29 (Hebrew: Tema 13 [2015]: 5–32)

Drewes, A. J. and Ryckmans J. 2016. *Les inscriptions sudarabes sur bois*. Wiesbaden

Holladay, J. S. 2006. "Hezekiah's Tribute, Long-Distance Trade and the Wealth of Nations ca 1000-600 BC: A New Perspective," in: S. Gitin et al. (eds.), *Confronting the Past: Archaeological and Historical Essays on Ancient Israel in Honor of William G. Dever*. Winona Lake, In., 309–331

Lemaire, A. 1995. "Wisdom in Solomonic Historiography," in: J. Day et al. (eds.), *Wisdom in Ancient Israel: Essays in Honour of J. A. Emerton*. Cambridge, 106–118

Lemaire, A. 2006. "Salomon et la fille de Pharaon: un problème d'interprétation historique," in: A. M. Maeir and P. de Miroschedji (eds.), *I Will Speak the Riddles of Ancient Times: Archaeological and Historical Studies in Honor of Amihai Mazar*. Winona Lake, In., 699–710

Lemaire, A. 2014. "The Queen of Sheba and the Trade between South Arabia and Judah," in: A. A. Hussein and A. Oettinger (eds.), *A Collection of Studies Dedicated to Prof. Yosef Tobi* (Ben 'Ever La-'Arav 6). Haifa, xi–xxxiv

Liverani, M. 1992. "Early Caravan Trade between South-Arabia and Mesopotamia," *Yemen* 1: 111–115

Nebes, N. 2016. *Der Tatenbericht des Yīṭa'amar Watar bin Yakrubmalik aus Širwāḥ (Jemen): Zur Geschichte Südarabiens im frühen 1. Jahrtausend vor Christus* (Epigraphische Forschungen auf der Arabischen Halbinsel 7). Berlin

Younger, K. L. 2003. "Ninurta-kudurri-ušur – Suḥu Annals," in: W. W. Hallo (ed.), *The Context of Scripture, II: Monumental Inscriptions from the Biblical World*. Leiden, 279–283

הצירוף "מלאכת שבא" – משלחת שהגיעה מארץ שבא. כפי שאפשר לראות מהשוואה עם מלכים ב' כ, יב-יג, הסיפור המקורי יכול היה שלא לציין את זהותו של ראש המשלחת.

לכן, גם אם אפשר לפקפק בכך שמלכת שבא הגיעה לירושלים כדי לפגוש את שלמה המלך בסוף ימיו, הרי שהגעת משלחת ("מלאכת") מארץ שבא לירושלים – אם כמשלחת מסחרית בלבד ואם כמשלחת מדינית שנועדה להשיג הסכם המגן על שיירות הסחר בדרכן לאורך נתיב הבשמים משבא לכנען ולאזור הפרת התיכון – נראית כעת אפשרות סבירה (Lemaire 2014). ואכן, לפני כמה שנים התגלתה כתובת דרום-ערבית על לוח ברונזה המתארת מסעות מסחר שבאיים שהגיעו למחוזות רחוקים עוד יותר מארץ המוצא – עד כיתיון שבקפריסין דרך "ערי יהודה" (Bron and Lemaire 2009).

ממלכת חמיר

כריסטיאן ז'ולין רובן

חמיר בהקשרה הדרום-ערבי

מהממלכות ששכנו בפנים הארץ (מעין, שבא וקתבאן) לממלכה שחלשה על רכס ההרים הסמוך לחוף בדרום-מערב תימן (חמיר).

בני חמיר התקיימו בעיקר מחקלאות שהייתה מפותחת מאוד בחלק זה של דרום ערב הודות לשפע גשמי המונסון בקיץ. בירתה של חמיר הייתה העיר ט'פאר, ששכנה 2750 מ' מעל פני הים – כיום כפר קטן השוכן 130 ק"מ דרומית לצנעא. מושבם של מלכי חמיר היה בארמון נידן, ולפיכך הם נשאו בתואר ד'ו-נידן ("איש נידן"). נוסף על התארים האחרים שציינו את אזורי שליטתם.

התואר המוקדם ביותר, "מלך שבא וד'ו-נידן", שיקף את מעמד הבכורה הקדום של שבא והציב את חמיר באותו מישור של כוח ויוקרה מדיניים שהיו לממלכה הקדומה. אנשי חמיר כתבו את כתובותיהם בשפה השבאית, שהייתה הנפוצה ביותר מבין השפות של דרום ערב העתיקה (שבאית, קתבאנית, מעינית, חצרומונית, והניב הדרומי של הערבית הקדומה). לא ברור עד כמה שפת הדיבור של חמיר הייתה קרובה לשבאית, ואפשר שהיה זה ניב קדום של הערבית הדומה לניב החמירי שנזכר במקורות ערביים מימי הביניים.

הכתב שבו השתמשו אנשי חמיר היה משותף לכל שפות דרום ערב – האלפבית הדרום-ערבי העתיק. השימוש באותו כתב לכתיבת שפות שונות היה מסימני ההיכר של דרום ערב בימי קדם. עובדה זו, כמו גם אוצר הדימויים המשותף בתחומי האמנות, האדריכלות, הפיסול באבן, היציקה בברונזה והיבטים רבים אחרים של התרבות החומרית, מובילים למסקנה שהעמים השונים של דרום ערב חלקו ביניהם תרבות אחידה בבסיסה.

במשך שש מאות שנה, מסוף המאה הראשונה לפנה"ס עד שנת 570 לספירה בקירוב, ממלכת חמיר הייתה הכוח המדיני העיקרי בדרום ערב. בשלוש מאות השנים האחרונות של תקופה זו, מאז 350 לספירה בקירוב, חמיר אף הייתה המעצמה הראשית בחצי האי ערב כולו. מבחינה תרבותית ומדינית, היא המשיכה את המסורת של ממלכת שבא, הנזכרת במקרא, שהניחה את היסודות לתרבות דרום ערב העתיקה סביב 1000 לפנה"ס.

התרבות העתיקה של דרום ערב נוצרה בחלקה הפנימי של תימן, בערוצי הנחלים שזרמו אל המדבר הגדול במרכזו של חצי האי ערב. תרבות זו פרחת הודות לייצוא רחב היקף של שרף עצי בושם, ובעיקר מור ולבונה. סחר הבשמים התקיים לאורך הדרכים שקישרו את דרום ערב עם ארצות הסהר הפורה: מצרים, כנען, סוריה ומסופוטמיה.

בראשיתו היה חמיר שבט קטן שחי ברכס ההרים בדרום תימן. מנהיגיו של שבט זה הצליחו להשתלט על כס ממלכת שבא לאחר שהרומאים ועוזריהם הנבטים תקפו את מריב, בירתה, בשנת 25 לפנה"ס. מטרת הרומאים הייתה להכיר מקרוב את המרחב הגיאוגרפי שבין מצרים להודו ולהשתלט על ים סוף שהיה ציר סחר מבטיח. הסחר הימי, שהרומאים שקדו על פיתוחו, החליף במרוצת הזמן את נתיבי הסחר היבשתי שנמתחו לאורך חצי האי ערב.

הספינות אמנם נעו לאט יותר משיירות הגמלים, אך ההפלגה בים הייתה זולה יותר משום שהיא פטרה את הסוחרים מהצורך לשלם מכס לשליטי הארצות והערים השונות לאורך הדרך ולשכור את שירותיהם של מתווכים.

המעבר מהסחר היבשתי לסחר הימי שינה גם את מיקומו של מרכז הכוח המדיני בדרום ערב,

עלייתה של חמיר

האזכור הקדום ביותר של חמיר מופיע בכתובת מחצמוות המתוארכת למאה הראשונה לפנה"ס (RES 2687). בתקופה זו עצמאותה המדינית של ממלכת חמיר, אשר נוסדה אולי בשנת 110 לפנה"ס (נקודת ההתחלה של מניין שנותיה הרשמי), הייתה עדיין תופעה חדשה. לפני כינון הממלכה, אזור חמיר היה חלק מממלכת קתָאן. היקפה המלא של ממלכת חמיר בראשית ימיה אינו ברור, אך נראה שהיא השתרעה על פני רצועה צרה של רכס הרים שאורכו לא עלה על 150 ק"מ, דרומית לצנעא. אחרי שכבשה את שבא, חמיר הפכה במהרה למעצמה אזורית. היא השתלטה על כמה מאזוריה של ממלכת קתָאן וייסדה תחנות סחר בחוף מזרח אפריקה (פְּרִיפּלוֹס של הים האדום, סעיפים 12, 23, 31).

באמצע המאה השנייה לספירה ממלכת אַקסוּס האתיופית פלשה לחוף המערבי של דרום ערב וסייעה לממלכת שבא לזכות מחדש בעצמאותה. אירועים אלה היו אות פתיחה לתקופה של מלחמות ומאבקים שנמשכו יותר ממאה שנה (150-270 לספירה בקירוב). בסוף תקופה זו הייתה ידה של ממלכת חמיר על העליונה וניצחונה על אַקסוּס אֶפְשֶׁר לה לספח סופית את שבא סביב 275 לספירה. סביב 300 לספירה כבשה חמיר גם את ממלכת חצרמוות, היריבה העצמאית היחידה שעוד נותרה לה בדרום ערב.

לאחר שכבש את חצרמוות אימץ שְׁמֵר יְהֻרְעֵשׁ מלך חמיר תואר חדש: "מלך שבא, ד'וֹיֶיֶן, חצרמוות וַיִּמְנֵת", ולראשונה בהיסטוריה, כל הארץ המוכרת כיום בשם תימן (ואף כמה אזורים מעבר לגבולותיה) אוחדו תחת שלטון אחד.

עלייתו של כוח מדיני חדש בדרום ערב הדאיגה את הפרסים והרומים. אֶמְאָא אל קִיֶּס בן עֶמְר, מלך ערבי ששלט בעמק הפרת בחסות האימפריה הפרסית הסאסאנית ונשא בתואר "מלך כל הערבים", תקף את "נְגַ'רְאן, העיר של (שבט) שְׁמֵר", בשנת 332 לספירה. מתקפה זו נזכרת בכתובת שהוא הותיר

בְּאֶל־נִמְרָה בדרום סוריה, והייתה כנראה לא יותר מתקיפת אזהרה.

בהמשך המאה הרביעית לספירה פלש צבא חמיר לעומק חצי האי ערב ודחק את רגליהם של המלכים הערביים ששלטו בעמק הפרת בחסות האימפריה הסאסאנית. סביב 420-440 לספירה, כוחם של מלכי חמיר עלה עד כדי כך שהם סיפחו לתחום שלטונם את הרמה ההררית במרכז חצי האי ערב ואת חוף הים במערבו. בתקופה זו הורחב גם התואר הרשמי של מלכי חמיר: "מלך שבא, ד'וֹיֶיֶן, חצרמוות, יִמְנֵת והערבים שבהרים ובחוף". תואר זה משקף גם את השינוי המדיני שחל בחמיר: הממלכה הפכה מעתה לאימפריה בעלת בסיס כוח כפול, המורכב מהאוכלוסייה הוותיקה של דרום ערב ומשבטי המדבר שבצפון הקרויים "ערבים".

ייחוד האל בחמיר

ההתפשטות המהירה של חמיר, תחילה בדרום ערב ולאחר מכן בצפונה, יצרה גיוון רב בין קבוצות שונות של תושבי הממלכה, מבחינה דתית, לשונית ותרבותית. המתחים שנוצרו עקב כך בלטו במיוחד בתחומי הדת והפולחן. באופן מסורתי, לכל שבט היו אֱלִים משלו שעבודתם הייתה כרוכה בטקסים המוניים, והגבולות בין הפולחנות הדתיים חפפו את הגבולות בין הישויות המדיניות השונות. אך במסגרת המדינית החדשה, כאשר בני שבטים שונים היו לנתיני שלטון אחד, הקשר בין ישויות מדיניות לפולחנות הדתיים כבר לא היה קיים, והנאמנות לשליט הפכה לגורם המאחד את החברה. מצב זה גרם לדעיכה מהירה של הפולחנות הישנים: במאות השלישית והרביעית לספירה, היקף המנחות שהובאו למקדשים הוותיקים הצטמצם מאוד, והכתובות נטו יותר ויותר להשמיט את אזכורי האֱלִים בהקשרים המיועדים לכך. מאידך, באותו זמן הופיעו בכתובות לראשונה אזכורי אֱל יחיד.

עד 384 לספירה נערכה בחמיר רפורמה דתית מרחיקת לכת, במהלכה אימצה שושלת המלוכה דת חדשה. עיקרי האמונה של דת זו מצאו

ביטוי מעורפל וכללי בכתובות המלכים. ואולם בכתובותיהם של אנשים פרטיים היא משתקפת כיהדות. בכתובות אלה ניכרת חשיבותם של בית המקדש ומוסד הכהונה, אך ראוי לציין שאין בהן עדות לאמונה בתחיית המתים.

התייחותה של חֲמִיר אירעה בימי שלטונו של מֶלְכָּרַב יְהוֹאָחָן, אשר מלך יחד עם שני בניו: אֶבְרָב אֶסְעָד וְדִרְאָמָר אִימָן. המסורת המאוחרת יותר של מלומדים מוסלמים גרסה כי כל תימן הייתה מלפנים יהודית, וכינתה את המלך שהפיץ את היהדות בתימן אֶבְרָב אֶסְעָד. מעדותן של הכתובות אפשר להסיק שרוב משפחות האצולה שבהרים התייחדו – דבר המצביע על עומק אחיזתה של הדת החדשה בקרב אוכלוסיית חֲמִיר.

ביהדות בגרסת חֲמִיר, בית התפילה נקרא מֶכְרָב, "מקום הברכה". מונחים דתיים רבים נשאלו מהארמית היהודית, כגון צֶלֶת (מהמילה צלוֹתָא "תפילה"), זֶפֶת (מהמילה זכות), שלום, אמן, חזן (במשמעות "שומר, מפקח"), רחמן (שם האל, כְּחֻמָּנָא בספרות חז"ל), וכיוצא באלו. גיבוש קהילת לאום חדשה המכונה ישראל, שפתחה את שורותיה לגרים, נועד ככל הנראה להחליף את הפילוג השבטי הישן.

במאה השישית ממלכת אַקְסוּם האתיופית הצליחה, בסיוע של קהילות נוצריות קטנות באזורי השוליים של חֲמִיר, ובמיחד בעיר נַגְ'אן, להדיח מהשלטון את השושלת המתייהדת ולהמליך במקומה שליטים נוצרים שנבחרו בידי מלך אַקְסוּם. השלישי מבין שליטים אלה, יוסף אֶסְאָר ית'אר, מרד נגד אדונו האתיופי מיד עם עלייתו לשלטון בקיץ 522. הוא השמיד את חיל המצב האַקְסוּמי בעיר הבירה ט'פָּאר ופתח ברדיפות נגד תושבי אזור החוף של חֲמִיר, שלפחות חלקם היו ממוצא אתיופי. בעודו ממתין להכתרתו הרשמית, הוא אימץ את התואר "מלך כל השבטים".

המלך יוסף ציווה על כל קהילות חֲמִיר לשלוח חיילים לצבאו. הכוח שנשלח על ידי הנוצרים של נַגְ'אן, בפיקוד אֶל־חֲרִית' בן פֶּעֶב, עמד להצטרף לצבא המלך, אולם כאשר עמד אֶל־חֲרִית' על חומרת

מעשיו של יוסף, פרק את עולו של המלך ומרד נגדו. בתגובה פקד יוסף על צבאו לצור על העיר נַגְ'אן ולדכא את המרד. הצבא נתקל בהתנגדות עזה, שאילצה את המלך עצמו להגיע לשדה המערכה ולנהל משא ומתן עם תושבי העיר על תנאי כניעה. למרות שנשבע לחון את המורדים, עם כניעתם הוציא אותם יוסף להורג יחד עם בני משפחותיהם (נשים, ולעתים גם ילדים ועבדים), לאחר עינויים ומעשי השפלה.

רצח המוני זה מוצג פעמים רבות כרדיפת נוצרים על רקע דתי, אך הצגה זו אינה מדויקת. בין תומכיו של יוסף היה מספר רב יותר של נוצרים מאשר בין אלה שמרדו נגדו. הנוצרים שתמכו ביוסף השתייכו לכנסייה הנסטוריאנית שבסיסה היה באימפריה הפרסית, ואילו מלחמתו של יוסף כוונה נגד הנוצרים שנהנו מתמיכתן של ממלכת אַקְסוּם והקיסרות הביזנטית. הדיכוי האכזרי של נַגְ'אן היה מהלך עונשין נגד מורדים וסיבותיו היו נעוצות בשיקולים מדיניים וכלכליים, לא ברדיפה דתית. להוצאה להורג של אֶל־חֲרִית' בן פֶּעֶב (Arethas במקורות היווניים) וחייליו היו השלכות מרחיקות לכת. היא סיפקה לְכָלֶב אֶל־אֶצְבָּחָא (Elesbaas), מלך אַקְסוּם, סיבה לגיטימית לגייס את צבאו ולפלוש לחֲמִיר. המלך האתיופי קיבץ שישים אוניות סוחר וציווה לבנות עשר אוניות חדשות כדי להעביר את צבאו לצד השני של מיצר בָּאָב אֶל־מַנְדָּב. כָּלֶב אֶל־אֶצְבָּחָא הוביל תהלוכה חגיגית לקתדרלה המרכזית של אַקְסוּם לאחר חג הפֶּנְטֶקוּסְט שחל חמישים יום אחרי הפסחא, בקיץ 525. התהלוכה לוותה בתפילה שנועדה להבטיח את הצלחת המסע נגד חֲמִיר.

הצבא האתיופי חצה את ים סוף על גבי שבעים ספינות, נחת בדרום ערב והביס את צבאו של יוסף, שנשבה והוצא להורג. תבוסתו הסופית של יוסף אירעה בין 525 ל־530 לספירה. צבא אַקְסוּם יצא למסע עונשין שבמהלכו נטבחו תושביה היהודים של חֲמִיר באופן שיטתי. במסע הזה נכבשו הערים ט'פָּאר, מְרִיב (בה נשרף ארמון המלוכה) ונַגְ'אן. השליט האתיופי לא ביטל את מעמדה של חֲמִיר

כממלכה נפרדת אך הפך אותה לממלכת חסות של אַקסום, תחת שלטונו של מלך נוצרי מקומי שעמד תחת פיקוח מתמיד מצד הצבא הכובש. כמה שנים מאוחר יותר הודח מלך זה מהשלטון על ידי אחד ממפקדי צבא אַקסום בשם אַבְנֶהָא, שהכתיר את עצמו למלך חֲמִיר.

במשך כחמש עשרה שנה התמודד אַבְנֶהָא עם שני מסעות עונשין מצדו של מלך אַקסום ומרידות של כמה שבטים בחֲמִיר. בסופו של דבר, בשנת 547, הוא הצליח לזכות בהכרה כמלך לגיטימי ומיד יצא למסע צבאי על מנת לכבוש את אזורי המדבר בצפון ערב. מסע זה הוכתר בהצלחה, ובשנת 552 הכירו אזורים שונים בחצי האי ערב במרותו של אַבְנֶהָא, וביניהם העיר ית'רִיב (כיום אֶל־מִדְיָנָה).

אַבְנֶהָא העביר את בירתו לצנעא, קרוב לאמצע הדרך בין ט'פֶאָר לנג'רָאן, ובשנת 560 בנה בבירתו החדשה כנסייה מפוארת שנועדה לשמש מוקד צליינות מרכזי. הקמתו של מבנה מונומנטלי – אולי הכנסייה הזאת עצמה – מצוינת בכתובת המתוארכת למלכות אַבְנֶהָא (CIS IV 325). אַבְנֶהָא גם החליף את לוח השנה הירחי בו מעברים חודשים מסוימים – הלוח הבבלי שהתקבע בלוח השנה העברי – בלוח שנה חדש, יוליאני.

כנסיית צנעא שנבנתה בידי אַבְנֶהָא הותירה רושם עז על בני דורו וצאצאיהם. תיאוריה הגיעו אלינו דרך המסורת המוסלמית, בה נקראה הכנסייה בשם אֶל־קְלִיס (מיוונית ekklesia "כנסייה"). המבנה המרובע התנשא לגובה שישים אמה לפי מידת דרום ערב (20 מטר). קירותיו נבנו מאבנים בצבעים שונים, עם עיטורי בהט בראשם. דלתות נחושת הובילו לאולם התווך באורך שמונים אמה וברוחב ארבעים אמה; תקרת האולם נשענה על עמודי עץ מעוטרים בכותרות זהב וכסף. משם עברו המתפללים לאולם נוסף, באורך ארבעים אמה, שעוטר בפסיפסים בדגמים צמחיים ובכוכבים יצוקים מזהב. בסוף המבנה ניצבה בימה עשויה עץ הֶבְנָה ושנהב, תחת כיפה שקוטרה שלושים אמה. הכיפה צופתה זהב, כסף ופסיפסים בדגמי צלב. בעבודות השיש והפסיפס אַבְנֶהָא נעזר באומנים שהוזמנו מביזנטיון.

אֶל־קְלִיס הייתה המבנה המפואר ביותר בכל חצי האי ערב.

המסגד הראשון שהוקם בצנעא עם התאסלמות העיר נבנה, כצפוי, במתחם אֶל־קְלִיס, היות שבחצר הכנסייה היה מקום פנוי רחב דיו לצורך זה. ככל הנראה, סדרת הרחבות המסגד בדורות הבאים הביאה לחורבנה של אֶל־קְלִיס, שהושלם באמצע המאה השמינית, כאשר המושל המקומי החליט לנצל את חומרי היוקרה מהם נבנתה הכנסייה לצרכים אחרים. כיום אפשר עדיין להבחין בשתי כותרות עמודים מעוטרות בצלבים בתוך המסגד הגדול של צנעא, שם הן נמצאות בשימוש משני. זמן מה אחרי שנת 570, נכבד יהודי בשם סִיף אַבְנֶן ד'יֶזֶן פנה לעזרת האימפריה הסאסאנית הפרסית על מנת לשחרר את תימן מהשלטון האתיופי. כוח צבאי פרסי נשלח לתימן והוצב בה כחיל מצב קבוע. המושל הפרסי האחרון של תימן התאסלם עוד בחייו של מוחמד, כלומר, לפני שנת 632. מאותו זמן ואילך, תימן הפכה למחוז נידח של אימפריה אסלאמית אדירה שבירתה הראשונה הייתה אֶל־מִדְיָנָה, בצפון מערב חצי האי ערב, ולאחר מכן דמשק שבסוריה ובגדאד שבעיראק.

חֲמִיר ודתות הייחוד לאחר הופעת האסלאם

שבט חֲמִיר שרד כנראה את הכיבוש האתיופי במאה השישית, אך נעלם מבימת ההיסטוריה זמן קצר לאחר מכן. במאה העשירית, כאשר המלומד התימני המוסלמי אבו מוחמד אל־חסן אל־הֶמְדָנִי תיאר את חצי האי ערב בחיבורו המקיף, שבט זה היה לא יותר מזיכרון רחוק. בלב ממלכת חֲמִיר ההיסטורית ישבו אז שבטי ערבים מאזור נג'רָאן, שכנראה יושבו שם בימי אַבְנֶהָא. אילן היוחסין של חֲמִיר המובא בכתבי אל־הֶמְדָנִי אינו מתאר חברה בת זמנו אלא מתמקד בצאצאיהם של גיבורי העבר האגדיים.

הנצרות בתימן כמעט ולא שרדה את הכיבוש המוסלמי, והצטמצמה לנווה המדבר נג'רָאן ולאי סוקוּטְרָה. במאה השלוש־עשרה, שליש מתושבי נג'רָאן עדיין היו נוצרים, ושליש נוסף – יהודים.

לקריאה נוספת

Gajda, I. 2009. *Le royaume de Himyar à l'époque monothéiste. L'histoire de l'Arabie du Sud ancienne de la fin du ive siècle de l'ère chrétienne jusqu'à l'avènement de l'Islam*. Paris

Robin, C. J. 2014. "The Peoples beyond the Arabian Frontier in Late Antiquity: Recent Epigraphic Discoveries and Latest Advances," in: J. H. F. Dijkstra and G. Fisher (eds.), *Inside and Out: Interactions between Rome and the Peoples on the Arabian and Egyptian Frontiers in Late Antiquity*. Leuven, 33–79

Robin, C. J. (ed.). 2015a. *Le judaïsme de l'Arabie antique: Actes du colloque de Jérusalem (février 2006)*. Turnhout

Robin, C. J. 2015b. "Himyar, Aksûm, and Arabia Deserta in Late Antiquity: The Epigraphic Evidence," in: G. Fisher (ed.), *Arabs and Empires before Islam*. Oxford, 127–171

סוקוטרה הייתה למעוז האחרון של הנצרות בתימן, ותושבי האי התאסלמו רק במאה השש־עשרה. היהדות, לעומת זאת, הצליחה להכות שורשים עמוקים מספיק בתימן כדי להתקיים בה גם תחת השלטון המוסלמי, ובמיוחד באזורים הרריים. יהודי תימן השתייכו בוודאי לעולם היהדות הרבנית, אך שמרו על כמה מאפיינים ייחודיים להם. אחד מהם היה, ללא ספק, ציפייה נלהבת לביאת המשיח שמצאה ביטוי בשורה ארוכה של תנועות משיחיות לאורך ההיסטוריה. הידועות ביותר מבין תנועות אלה התעוררו במאה השש־עשרה, בשנים 1499–1500, בשנת 1666 (כחלק מהתסיסה המשיחית הרחבה שהתפתחה ברחבי האימפריה העות'מאנית סביב דמותו של שבתאי צבי), וכן בשנות השישים והשבעים של המאה התשע־עשרה (סביב דמויותיהם של שֶׁכַר פֶּחֶלִי הראשון והשני). הרוב המוחלט של היהודים עלו לישראל בשנים 1949–1950, אך כמה אלפים נותרו בתימן. רבים מהם התערו באוכלוסיית הרוב המוסלמית או עזבו את תימן במהלך העשורים הבאים, אך כמה עשרות יהודים עדיין חיים בארץ זו.

הקטרת קטורת בקרב יהודי תימן

אסתר מוצ'בסקי-שנפר

מבוא

הקטורת הוקטרה ברחבי תימן בנסיבות דומות, וההבדלים בין אזורים שונים הם בעיקר הבדלי מינוח. גם צמחים חיים שימשו בתימן להפצת ריח נעים, בעיקר פִּיגָם מצוי (רוֹטָה) וריחן (בזיליקום), וכן תמציות פרחים שיוצרו על ידי זיקוק, כגון מי ורדים.

הקטורת שימשה בתימן בהקשרים חברתיים רבים – דבר המצביע על כך שמדובר במסורת עתיקה ומושרשת שתפקידה היה רחב יותר מיצירת אווירה נעימה גרידא. בחברה מסורתית, שאורח חייה מושתת על כללים ומנהגים רבים ומפורטים, מנהג נפוץ כמו הקטרת הקטורת השתלב ללא ספק במארג מורכב של משמעויות וערכים. אירועים שונים במעגל החיים נקשרו לריחות ספציפיים שיוחסו להם משמעויות של כפרה או הגנה. לחלק מהריחות יוחסו סגולות מאגיות, כלומר, היכולת להשפיע על כוחות הרוע.

מקטרים

חומרי הריח (גושי שרף עצים או זמורות) הונחו על גחלים לוחשות בכלי שיוצר במיוחד לצורך זה – המקטר, שברוב חלקי תימן כונה מִבְחִ'ה. לשריפת הקטורת קראו בוח'ור ("ענן עשן" בערבית). באזור חִבְאָן בדרום־מזרח תימן ובאזור צַעְנָה בצפון קראו למקטר מִקְטָאֵה, בדומה למילה "מקטר" המופיעה לעתים קרובות בכתב דרום־ערבי עתיק על גבי כלים ששימשו לאותה מטרה בעת העתיקה. תהליך הקטרת הקטורת וחומר הגלם ששימש בו כונו שניהם ח'וֹן ("עשן" בערבית). המקטר היה כלי נפוץ שהוחזק בכל בית בתימן. לחלק מהמקטרים הייתה ידית נשיאה שאפשרה

הבערת חומרים ארומטיים על גחלים על מנת להפיץ ריח נהוג עתיק יומין ששורשיו נטועים באמונות השונות הנוגעות לסגולות החיוביות של הקטורת. המילה המודרנית perfume מקורה בביטוי הלטיני per fumum שפירושו "דרך עשן" – דבר המצביע על כך שהבערת קטורת באש הייתה הדרך העיקרית ליצור ריח טוב בעת העתיקה.

בימי הבית הראשון והשני, הקטורת הוקטרה בבית המקדש כסוג מיוחד של קורבן, ויחד עם זאת ריחה נועד לגבור על הריח הרע של קורבנות בעלי החיים. לסוגים שונים של קטורת היו שימושים שונים. התקיימה הבחנה ברורה בין השימוש בקטורת לצורכי קודש ולצורכי חולין, ורק מעטים הורשו להקטיר למטרות פולחן.

בעולם העתיק הקטורת הייתה מצרך מבוקש, ודרום ערב הייתה היצואנית הגדולה של שניים ממרכיביה החשובים – המור והלבונה, שצמחו בה באופן טבעי. העצים והשיחים מהם מופק השרף המבוקש, המשמש להקטרת קטורת, עדיין צומחים באזור חִצְרִמֻוֹת בתימן ובאזור ט'וֹפֵר בעומאן. מאזורים אלה השרף יוצא להודו ולאגן הים התיכון דרך נתיב הבשמים. כיום הנוהג להקטיר קטורת נפוץ פחות מבעבר, אך הוא עדיין קיים בטקסי דתות המזרח הרחוק – הבודהיזם, ההינדואיזם והשינטו – וכן בכנסיות נוצריות המשתייכות לזרם האורתודוקסי, הקתולי והאנגליקני. בתימן מהווה הקטרת הקטורת חלק מפעילויות שונות במארג חיי היום־יום.

מאמר זה מתמקד במנהגי הקטרת הקטורת בקרב יהודי תימן במחצית הראשונה של המאה העשרים, לפני עלייתם ההמונית לישראל. הוא מבוסס בעיקר על מידע שהתקבל בעל פה מיהודים שחיו באזורים שונים של תימן.

מקטרים

טין צבוע | תימן הכפרית (משמאל) וחֶבְאָן, תימן (מימין) | המאה ה-20
 צילומים: דוד חריס ואסתר מוצ'בסקי-שנפר | © מוזיאון ישראל, ירושלים

ישנם שני טיפוסים עיקריים של מקטרים: מבנה אדריכלי דמוי בית ומבנה חסר גג דמוי מזבח שבפינותיו ארבע קרניים בולטות. שני מקטרים מאבן באוסף מוזיאון ישראל מדגימים את הטיפוסים הללו. שניהם נרכשו בתימן בשנות ה-30 של המאה

להעביר אותם בקלות ממקום למקום. המקטרים יוצרו מטין זול שיובש בשמש או נצרף לחרס, אך גם מחומרים יקרים יותר: אבן, נחושת וברונזה. כפי שמראה הממצא הארכיאולוגי, צורתם כמעט ולא השתנתה לאורך אלפי שנים.

מקטרים בדגם ביתן ובדגם רשת דמוי כלוב

נחושת (משמאל) ופליז (מימין) בציפוי בדיל | תימן | סוף המאה ה־19 – תחילת המאה ה־20
אוסף קרל רתיינס, שאילת קבע מאת זלמן שוקן, תל־אביב
צילום: דוד חריס | © מוזיאון ישראל, ירושלים

הקטורת הובערה בשקע הנמוך שברצפת הקומה הגבוהה. מקורו של מקטר זה הוא בצעדה בצפון תימן, לא רחוק ממחצבות אבן הסבון שבהרי ג'בל כְּזִיחַ. כלים מסוג זה נחשבו לעתיקים וכמעט ולא יוצרו עוד, בניגוד לכלי מטבח מאבן סבון. מבחינה זו יש דמיון בין מקטרי אבן למנורות אבן, שאף הן יצאו מכלל שימוש – מלבד שימוש לצרכים טקסיים ולעניינים שבקדושה – עם הופעת מנורות הנפט בתחילת המאה ה־20.

העשרים על ידי המזרחן הגרמני קרל כְּתִינְס ושניהם עשויים מאבן סְטִיאָטִיט כהה, המכונה "אבן סבון", חֶנְךָ' בערבית התימנית. אבן זו, העמידה לחום, שימשה כחומר גלם לייצור מקטרים מאז העת העתיקה. יהודי תימן רכשו הערכה יתרה לכלי אבן והחשיבו מקטרי אבן כעתיקים ויוקרתיים יותר ממקטרים שיוצרו מחומרים אחרים. למקטר העשוי בצורת בית, ביתן או ציון מקום קדוש (עמ' 71) יש שתי קומות ופתחים הדומים לדלתות ולחלונות.

לטיפוס השני של מקטר אבן (עמ' 70) צורת מזבח בעל קרניים, המזכיר מקטרים דומים שהיו נפוצים במזרח הקרוב במאות ה-11-5 לפנה"ס, וביניהם, לדוגמה, מקטר עשוי אבן גיר מהמאה ה-10 לפנה"ס שנמצא במגידו. מקטרים מסוג זה נמצאו בחפירות ארכיאולוגיות בבתי מגורים, ואולי השימוש בהם היה דומה לשימוש במקטרים בבתי הפרטיים בתימן. מקטרים דומים שנמצאו בדרום ערב מתוארכים בין המאה השלישית לפנה"ס למאה הרביעית לספירה ונושאים כתובות הקדשה (CIH 469, 828, RES 4230).

המקטרים דמויי מזבח בעל קרניים מזכירים בצורתם גם את הגגות השטוחים של הבתים מטיפוס מבצר בדרום ערב. לעתים קרובות, פינותיהם של גגות הבתים באזור זה קושטו בקרני יעלים, להן יוחס כוח מאגי המסוגל להרחיק רוחות רעות מיושבי הבית. נראה כי הדמיון הזה הוא בעל משמעות, וכי קרנות המקטרים נועדו למלא תפקיד דומה, כאשר המקטר נחשב כסמל המייצג את הבית.

מקטרים שיוצרו מטין מיובש בשמש היו הטיפוס הזול והנפוץ ביותר. כלים מסוג זה באוסף מוזיאון ישראל צבועים בלבן ומעוטרים בפסים ובדגמי אדרה בצבע אפור.

מקטרים מחפאן, שיובשו בשמש, כונו "בתים קטנים" בשל צורתם והעיטור הגיאומטרי המזכיר חזיתות בתים. מקטרים מסוג זה, המעוטרים בצבע אדום (חומקה) ובצבעים נוספים ובעלי "קרנות מזבח" בראשם, מזכירים את צורת הבתים האופייניים לדרום-מזרח תימן. מקטרים עשויי טין, וכלי חרס נוספים שתהליך ייצורם לא כלל שימוש באובניים, יוצרו בעיקר על ידי יהודים שישבו במספר כפרים והופצו ברחבי תימן.

מקטרים יוצרו גם ממתכת. מקטר עשוי נחושת בציפוי בדיל בצורת ביתן שבאוסף מוזיאון ישראל מזכיר את חלקם העליון של צריחי המסגדים. הרב יוסף קאפח שעזב את תימן בשנת 1943 כינה את המקטר הזה מג'מאקה, "מבער" – מהמילה ג'מ'ר שפירושה "פחם". לדבריו, סוג כזה של מקטרים היה בשימוש רק בקרב המוסלמים; אדם אדוק בדתו

הסתובב עם מקטר ברחבי השוק וקיבל כסף עבור הקטרת קטורת לכבוד הנביא מוחמד. מקטר נוסף מפליז – סגסוגת נחושת ואבץ, בציפוי בדיל – עשוי בדגם רשת הדומה לכלוב, ולו מכסה שהורם, כדי להניח גחלים בווערות וקטורת בקערת הבדיל שבתחתיתו. רת'יינס, ברישומים שלא פורסמו, תיאר את שני המקטרים בתור "כלים קדומים שאינם עוד בשימוש".

בין החפצים המעטים שהביא אתו לאירופה קרסטן ניבור, הנוסע הגרמני שהצטרף למשלחת הדנית לתימן בשנים 1762-1763, יש שני מקטרים זהים כמעט, השמורים כיום במוזיאון הלאומי של דנמרק. אלה הם שני המקטרים הקדומים ביותר מתימן בעת החדשה המוכרים כיום. בבסיסם מצויה קערת עץ לקטורת, ומעליה מתנשא מבנה דמוי ביתן עשוי מקלעת קנים, המשמש גם כמכסה. מעשה המקלעת מאט את פליטת עשן הקטורת ודומה מבחינה זו למקטר המתכת העשוי בדגם רשת. נראה כי מעשה המקלעת עשוי מקני במבוק, בדומה למקטרי במבוק הנזכרים בתעודות מימי הביניים מגניזת קהיר. עיצוב המקטרים בצורת בתים, מגדלים וציוני מקומות קדושים מבטא את המשמעות הסמלית של הקטרת קטורת כקורבן, מעשה המקשר את האדם עם העולמות העליונים דרך עשן הקטורת העולה מעל גגות הבתים ומבני הקודש.

חומרי הגלם של הקטורת ומנהגים הקשורים בהם

חומרי הגלם ששימשו להקטרת קטורת נרכשו בשוק הבשמים ונשמרו בבית בסלי מקלעת קטנים עם מכסים מחודדים (תוורת אל-בוחר) או בקופסאות עץ בעלות מכסים (חוקת בוחר). כלים אלה שימרו את חומרי הקטורת טוב יותר מכלי מתכת. כל סוג של חומר גלם לקטורת נשמר במיכל משלו על מנת שלא לערבב בין הריחות השונים. חומר הגלם הפופולרי ביותר ברחבי תימן היה ג'אווי בוחר, "קטורת האי ג'אוה" – שרף הלבנה המיובא מאינדונזיה. חומר זה זכה לשבחים בשל ריחו הנעים

המקטרים הקדומים ביותר מתימן בעת החדשה המוכרים כיום

עץ ומקלעת קנים | תימן | המאה ה-18
צילום: ג'ון לי | © המוזיאון הלאומי של דנמרק

במקווה שלפני החתונה, ובהמשך, במהלך חיי הנישואין – אחרי כל טבילה חודשית במקווה, לפני שהיא שבה לקיים יחסי אישות עם בעלה. כלומר, נוסף על תפקידה המטהר, נודע לקטורת ג'אוני גם תפקיד מעורר חשק. מנהג עתיק של יהודי תימן עד לפני כמה דורות היה לברך את ברכת הבשמים שבטקס ההבדלה במוצאי

(”ריח גן העדן”) והובער כקטורת, לדוגמה, על מנת למלא את הבית בריחו בערב שבת: ”כאשר מריחים ריח טוב, זה מטיב את האווירה”. לקראת שבת, בגדיהם של נשים וילדים הונחו מעל סל מקלעת הפוך, וקטורת ג'אוני הובערה מתחת לסל, על מנת להספיג את הבגדים בריח המשובח. כלה התבשמה בעשן קטורת ג'אוני אחרי הטבילה

השבת על ריח הקטורת הבוערת על גחלים לוחשות – "מוגמר קטורת". ברכה זו, יחד עם הברכות על היין, על אור הנר ("מאורי האש") ועל ההפרדה בין הקודש לחול, סימלה את ההבחנה בין השבת לשאר ימי השבוע.

שורשי המנהג לברך על מוגמר קטורת נעוצים בתקופת הבית השני, ויהודי תימן שימרו אותו בנאמנות יחד עם מנהגים עתיקים נוספים. גם לצורך ברכה זו נעשה שימוש בקטורת ג'אווי ובעצת אֶהְלוֹת המכונה עוד. לפי האמונה הרווחת, נפש האדם נעצבת עם יציאת השבת, והריח הטוב נועד לשובב אותה. המנהג הזה נפסק במדינת ישראל, וכיום יהודי תימן החיים בארץ מברכים את ברכת הבשמים על צמחי בושם חיים ועל מי ורדים, או אימצו את מנהג יהודי אשכנז לברך על חומרי ריח מיובשים כגון ציפורן שנשמרים במגדל קטן עשוי כסף. הסיבה לכך היא שכיום אין בשימוש תנורי מטבח כמו אלה שהיו בתימן, מהם ניתן היה לקחת גחלים שבערו מערב שבת ולהקטיר עליהן קטורת בלי לחלל את השבת.

עצת אֶהְלוֹת (agalochum) – זמורות העשירות בשרף אשר כונו בערבית עוד או עוֹדָה – הייתה חומר יקר יותר מקטורת ג'אווי, ולעתים קרובות שני חומרים אלה הובערו יחדיו כדי ליצור ריח משובח במחיר זול יותר.

חומר גלם נוסף לקטורת היה שרף המור – מור או מיר בערבית – שהופק מהשיח הידוע בשמו המדעי Commiphora myrrha (והמכונה גם Balsamodendron). צמח זה, הגדל בתימן, נודע מאז העת העתיקה, כאשר השרף שלו יוצא לרחבי העולם. עם זאת, ריחו החריף והמר תואר כריח לא נעים. קטורת מור הוקטרה במשך ארבעים יום אחרי לידה, כאשר האם הטרייה והתינוק היו חשופים לפגיעה של כוחות הרוע המקנאים באושרה של היולדת.

בשל הקושי להשיג סיוע רפואי בתימן, תמותת היולדות והתינוקות הייתה גבוהה, מה שהעלה את הצורך באמצעי הגנה מאגיים. לפי עקרונות המאגיה הסימפתטית, ריח המור, שהובער במקטר נחושת, נחשב כבעל סגולה להרחיק כל רע. לעומת זאת,

הנשים שבאו לבקר את האם הטרייה הרימו את שמלותיהן כדי להספיג אותן בריחה המתוק של קטורת ג'אווי, המובערת על גבי מקטרים שהועברו בין המבקרות (כותבת שורות אלה השתתפה בטקס דומה בתימן כאורחת בשנת 1999). עשן קטורת המור כונה גם חִיגְ'אב – קמיע המגן מפני כוחות הרוע. כאשר האם הטרייה יצאה לראשונה מביתה עם התינוק, הריח של קטורת המור, יחד עם ריחו החריף של צמח הפִּיגֶם (Ruta graveolens, שִׁדְ'אב בערבית), הרחיק מהם את זַיְחִיָּה, שִׁדָּה מזיקה בת דמותה של לילית.

מלבד קטורת ג'אווי, עצת אהלות ומור, גם שרף עץ הלבונה (Olibanum, לוֹבָאן בערבית) היה חומר גלם נפוץ לקטורת. השרף הופק מהעץ הידוע בשמו המדעי Boswellia sacra וצבעו היה שקוף; מכאן שמו הנגזר מהשורש השמי לב"נ. שרף הלבונה היה הרכיב העיקרי בקטורת שבמקדש (שמות ל, לד) והוא עדיין מוקטר בכנסיות שונות בימינו. מעניין שהמונח "קטורת" השתמר בלשונם של יהודי חֶבְאָן.

בעוד שהמוסלמים בתימן הקטירו קטורת לבונה בכנסיות שונות, בקרב היהודים היא שימשה רק בזיקה למוות. כאשר גופת מת הוכנה לקבורה, הולבשה בתכריכים והובלה לבית הקברות, נהגו להקטיר קטורת לבונה כדי שרוחות רעות לא יתפסו את נשמתו הפורחת. כך, בדומה למור, לקטורת הלבונה יוחסו כוחות מגוננים. על פי הסבר נוסף, הלבונה הוקטרה על מנת לנטרל את ריח הגופה.

חומר גלם אחר לקטורת כונה על-פי צורתו החיצונית אוט'פור (ריבוי אֶטְ'אֶפֶר), "ציפורניים". בדיקות זואולוגיות הראו, כי מדובר בחלקים מגופו של חילזון ימי ממין ארגמון (murex), שניצוד במימי ים סוף. בשל ריחו הנעים, חומר זה הוקטר יחד עם קטורת ג'אווי ועצת אהלות.

נוהג הקטרת קטורת מילא חלק משמעותי בחייהם של יהודי תימן, הן במהלך אירועים שונים במעגל החיים והן בעת התכנסויות חברתיות רגילות בשעות אחר הצהריים. לכל חומר גלם ששימש להקטרת הקטורת היה תפקיד משלו – אסתטי, רפואי, דתי

ביבליוגרפיה
מוצ'בסקי-שנפר, א. תש"ס. **יהודי תימן: אלפיים שנות תרבות ומסורת**. ירושלים
עמר, ז. תשס"ב. **ספר הקטורת**. תל אביב
קאפח, י. תשל"ח. **הליכות תימן**. ירושלים

Groom, N. 1981. *Frankincense and Myrrh: A Study of the Arabian Incense Trade*. London

Martinetz, D., Lohs, K. and Janzen, J. 1989. *Weihrauch und Myrrhe*. Berlin

Muchawsky-Schnapper, E. 1990. "Some Aspects of the Use of Perfume by Yemenite Jews," *Tema* 2: 133–142

Muchawsky-Schnapper, E. 1998. "The Use of Incense by Yemenite Jews," *Tema* 6: iii–xxx

Muchawsky-Schnapper, E. 2018. "Yemeni Stone Vessels: A Different Perspective. The Use and Interpretation of Stone Vessels by the Jews of Yemen," in: C. S. Phillips and St. J. Simpson (eds.), *Softstone: Approaches to the Study of Chlorite and Calcite Vessels in the Middle East and Central Asia from Prehistory to the Present* (British Foundation for the Study of Arabia Monographs 20). Oxford, 238–245

Müller, W. W. 1976. "Notes on the Use of Frankincense in South Arabia," *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies* 6: 124–136

Nielsen, K. 1986. *Incense in Ancient Israel* (Vetus Testamentum Supplement 38). Leiden

Shea, M. O'D. 1983. "The Small Cuboid Incense-Burner of the Ancient Near East," *Levant* 15: 76–109

או מאגי. המקטרים ששימשו להקטרת הקטורת בתימן שינו רק במעט את צורתם במשך אלפי שנים, והמשמעויות שיוחסו לסוגי הקטורת השונים בימי קדם השתמרו עד אמצע המאה ה־20. לריחות בלתי נעימים יוחסו סגולות הגנה מאגיות מפני כוחות הרוע וסגולות רפואיות להרחקת מחלות ובעלי חיים מזיקים. ריחות נעימים ביטאו אושר, שגשוג והכנסת אורחים, ואף ברכה דתית. התפיסה הרווחת ייחסה לריח ולעשן הקטורת כוחות מיוחדים ומשמעות טרנסצנדנטלית. משמעויות אלה אבדו כיום במדינת ישראל, והטעם הציבורי השתנה לאור קיומה של תעשיית מוצרי ריח המספקת מגוון עצום של ריחות לכל דורש לפי העדפתו האישית, אך ללא משמעות עמוקה כלשהי הנלווית אליהם.

